Modern Türklük Araştırmaları Dergisi
Cilt 5, Sayı 4 (Aralık 2008), ss. 48-83
DOI: 10.1501/MTAD.5.2008.4.49
Telif Hakkı©Ankara Üniversitesi
Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

Kazak Türkçesinde Sınırlandırma İşlevli Dil Birlikleri Üzerine: *gana, qana, tek, -aq*

Nergis Biray

Pamukkale Üniversitesi (Denizli)

ÖZET

Vurgulama/kuvvetlendirme işlevleriyle söz dizimi içerisinde, kelime gruplarında veya tek başına kelimelerle kullanılan, anlamca söz diziminde yer alan dil birimleri Türkçede farklı görüşlerle ele alınmaktadır. Kazak Türkçesinde de *şektew demewlikter* adıyla ele alınan dil birimleri yazının konusunu teşkil edecektir. Bunlardan *tek*'in kullanımı ile *ğana/qana* ve *-aq*'ın kullanımlarının hangi açılardan farklı olduğu ele alınıp, enklitik/ek-edat olup olmadıkları araştırılacaktır.

ANAHTAR SÖZCÜKLER

şektew demevlik, ğana/qana, -aq, tek/tek ğana/qana, tek...ğana/ne, enklitik/ek-edat, pekiştiriciler, Kazak Türkçesi

ABSTRACT

In this work we want to discuss about *şektew demevlikter* that known as language unit in Kazakhs Turkish. Language units are used in sytax or with words groups are discussed different point of view in Turkish. We want to analyze *tek* and *ğana/qana, -aq, tek... ğana/qana* and to show differences between them.

KEY WORDS

şektev demevlik, ğana/qana, -aq, tek/tek ğana/qana, tek...ğana/ne, enclitics, emphatics, Kazakh Turkish

1.Giriş

Türkçe söz diziminde, anlamca söz dizimine katılıp etkileyen dil birimlerinden de bahsetmek gerekir. Bunlar da söz dizimi içinde önemli bir yere sahiptirler. Bu dil

birimleri çeşitli açılardan, ama doğrudan anlamı etkilerler. Daha çok vurgulama/kuvvetlendirme işlevleriyle ögeleri vurgularlar. Bazıları öge başında, bazıları sonunda, bazıları ise her iki şekilde de kullanılabilirler. Bu şekilde kullanılmalarına rağmen bunlar zarf veya edat değildirler. Bu kelimeler, Karahan'ın da (2007) belirttiği gibi vurgulama/kuvvetlendirme veya kısmen bağlama işlevleriyle en fazla bağlaç/bağlama edatı türünün özelliklerini taşımaktadır.

Bu çalışmada Kazak Türkçesinde *şılav/sılav* 'edatlar' içinde yer alan *ğana/qana, tek, tek ğana/qana, -aq* dil birimleri ele alınarak kullanımları, işlevleri, edat olup olmadıkları konusunda değerlendirmeler yapılıp sonuç çıkarılmaya çalışılacaktır.

Kazak Türkçesinde sınırlandırma ve ölçme (*şektev/tejev*) bildiren *ğana, qana, tek, tek ğana/qana, -aq demev*liklerinin bağlama edatı mı, zarf mı, sona gelen edat mı, kuvvetlendirme edatı mı olduğu konusu Kazak gramerlerinde karışık bir durum arz etmektedir. Sık kullanılan bu dil birimleri, kullanış ve işlevleri açısından ele alındığında özellikle *ğana, qana, -aq*'ın ek-edat (enklitik) olabilecekleri konusu karşımıza çıkmaktadır.

Türk dilinin özellikle Eski Türkçe ve Orta Türkçe döneminde kullanılıp bazıları kalıplaşarak günümüze kadar gelen *erinç, erki* (Çağatay 1978:266–271); *ok/ök* (Korkmaz 1995–1:98–109); *çI/çU* (Barutcu Özönder 2001:75–86); *lA* (Nalbant 2004:2157–2174) edatlarının yapı ve işlevleri üzerinde birçok çalışma yapılmıştır. Bazıları hakkında (: *gu/gü, mu/mü*, vs.) daha kısıtlı bilgiler vardır. Günümüz lehçelerinde de ek-edat şeklinde kullanılan bazı yapıların olduğu görülmektedir. Üzerinde duracağımız *ğana/qana, tek, tek ğana/qana* ve *–aq* dil birimleri bu açıdan ele alınarak incelenecektir. Bu dil birimleri ile ilgili olarak öncelikle tarihî dönemlerde ve günümüzde verilen bilgilere başvuracağız.

İlk olarak Köktürk Türkçesi döneminde Tonyukuk yazıtında *-qınıya* şeklinde ve küçültme işleviyle karşımıza çıkan ek, daha sonra Uygur dönemi metinlerinde ny sesinin ayrışmasıyla-*qına, -kine, -kie* ve *-qıya, -qıa, -kiye* şekillerinde küçültme, sevgi ifadeleri yanında kuvvetlendirme işlevini de yerine getiren bir ek olarak görülür.[1]

A. von Gabain, *täg // ok, ök // +kınıya* için 'edat ve edat benzeri ekler' ifadesini kullanmaktadır. Bu dil birimlerinin cümlenin başında veya vurgulanan kelimelerin sonunda yer alan ünlemler olarak Eski Türkçede de tanındığını, ayrıca başlı başına anlamları olmayan edatların da olduğunu ifade eder:

> Kelime teşkili unsurlarından çok ayrı türlerde kelimelerin sonlarına gelmeleriyle ayrılırlar. Bunlar, çeşitli şekillerin sonuna gelebildiklerinden dolayı son ekler de değildirler. Bu edatlardan bazıları son ekler gibi, kendilerinden önce gelen kelime ile ünlü uyumuna girerler; diğerleri

[1] *ulug irkin* ***azkıńa*** *erin tezip bardı* (Kül Tegin, Doğu 34); ***azkıńa*** *türk bodun yorıyur ermiş* Tonyukuk, Güney 10).

> bağımsızdırlar. "Son ek" ile edat arasındaki sınırın nasıl kaygan olduğunu, *täg* "gibi"nin farklı durumları gösterir: *nätäg* yanında *ne täg* "nasıl?"; *antag* yanında *anı täg* "onun gibi, öyle" (Gabain 1988: 104)

Gabain, edatlar ve benzeri ekler içerisinde *ok/ök* (nadiren de) *+ḳ, +k*'ye de yer vererek kuvvetlendirme bildirdiklerini yazar. (Gabain 1988:104)

Dîvânu Lugâti't-Türk'te bu dil biriminin küçültme ve sayı ifadeleri yapan isimden isim yapma eki olarak kullanıldığı belirtilmektedir: *yerkiye, qızqıya* vs.(DLT:III, 170)

Kâşgarlı Mahmûd, DLT'de *tek*'le ilgili olarak şu bilgileri vermektedir:

> *Tek*, sadece, bir şey dilemiyerek; gibi, benzetme edatı.
>
> *Tek*: Tek, sadece, bir şey dilemiyerek.
>
> *Tek keldim* = bir şey dilemiyerek geldim, hiçbir arzum yoktur; sadece geliverdim; *tek tur* = tek dur, sus, Oğuzca. (DLT: I, 334/1,2)

Kutadgu Bilig'de de *tek* kullanılmaktadır. Geçtiği beyitlerde "tek, sade, sadece" anlamı vermektedir:

> *Kirü hem çıḳa bilse oldruġ turuġ // Tapuġ bilmese er tek emger ḳuruġ.* "O, girmesini, çıkmasını, durmasını ve oturmasını bilmelidir; insan hizmet etmesini bilmezse, boşuna zahmete girmiş olur." (KB 3998)
>
> *Tek ök bir sanga öz katılmış üçün // Yası munça erse küçeme küçün.* "Bir tek seninle buluşmanın zararı bu kadar olursa, artık beni fazla zorlama." (KB 3365)
>
> *Ya esrük tütüş kılga ahsumlagay // Aşıng singmegey tek köngül agrıgay.* "Ya ziyafettekiler sarhoş olup kavga ederler; yediğin içine sinmez, sadece canın sıkılır." (4586)

Radloff, *tek*'in 13 ayrı anlamını vermektedir. Bunlardan konumuzla ilgili olan anlamları şunlardır: "*5. Täk: ancak, olsa olsa, yalnız, tek; bir tek, yalnız.* " (1905: 1015)

Enklitik terimini ilk defa kullananlardan biri olan Räsänen, *kına* (> *kına, kinä, gına, ginä*; *kıya*) şeklinde verdiği küçültme ekinin Eski Türkçe'de *kıńa*, *kińä*; Uygur Türkçesinde *kına*, *kinä*, *kiyä*, *kiä*; Çağatay Türkçesinde *gına*, *ginä* vb. *kıya*, *kiyä*, *kına*, *kinä*. Karaim Türkçesinde *hına*, *gına*, *hina*, *kińä*; Kazak Türkçesinde *kına*, *gına* şekillerini göstermektedir (1957:103–104). Burada verilen bilgilerin konumuzu ilgilendiren asıl önemli yönü ise, Räsänen, *-kına*'yı da **enklitik**lerin olduğu grubun içinde bir tek örnekle alır. *kiç-**kinä-ginä** kışlaqlar*. Räsänen, *ok*'u da enklitikler içinde ele alır. *oḳ /ök* yanında, *-aḳ, -k, -oḳ, -uḳ* şekillerinden de bahseder. Uig. *oḳ, ök*; kaz. *uḳ, ük*; oir. *oḳ*; soj. *uḳ, ïk*; jak. s*oŋot-og, sogot-og*; çuv. *–ag, -äg, ga*, (*-ge*) (1957:248–249).s

Nicholas Poppe, *Moğol Yazı Dilinin Grameri* adlı eserinde *ğana/qana* gibi bir dil biriminden bahsetmemekle birlikte belki anlamca ilişki kurulabilecek *-kan, -ken*'den bahsederek **ek**in işlevini şöyle anlatır: "Küçültme ve sınırlandırma, sayıları "yalnız bir, biricik" gibi sayılar yapmak." Poppe *-kan, -ken*'in ayrıca küçültme, bazen de dişilik

ifade eden isimler yaptığını ifade eder. (1992: 47 / 70)

Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük*te *ğana/qana*'ya çok yakın bir yapı olarak *gança*'dan söz etmektedir. *gança* için *gagça*'ya gönderme yapar. Sıfat ve zarf olarak gösterilen kelimenin anlamını şu şekilde verir: "Yalnız, yapayalnız, tek, yegâne, bir tek, biricik; ancak, yalnız, sadece." Zarf kabul ettiği *gagçagar* < *gagça ber* için de "yalnız, yalnızca, tek başına" anlamlarını vermiştir. (2003: 546–547)

Korkmaz, *-kına* ile ilgili olarak özellikle *kiç-**kine-gine*** gibi örneklerde görülen ekte bir yığılmanın söz konusu olduğunu belirtir. İlk sıradaki ekin bir küçültme eki olduğunu, takip eden diğer ekin ise aynı işlevde kullanılarak pekiştirme yaptığını söyler (1995-2: 85-86).

Korkmaz, *oḳ/ök* pekiştirme **edatı** ile ilgili olarak:

> "Köktürk, Uygur, Karahanlı ve Harezm metinlerinde *ok/ök* şekillerinde pek bol kullanılır. Yalın ya da çekim, iyelik ve çokluk ekleri almış isimler ile, isim hükmünde olan kelimelerden sonra gelerek, cümle içerisinde o ismin anlamını özellikle belirtme ve pekiştirme vazifesi görür." Korkmaz, bu edatın etki yaptığı isimle birlikte kazandığı yeni anlam ifadesine göre "de, dahi, bilhassa, bizzat, yine, sırf, yalnız, ise... gelince, asla, hep, daima" gibi türlü karşılıklar ile gösterilebileceğini belirtmiştir. Ayrıca, ok edatının "Altay, Abakan, Kazak, Kırgız lehçelerinde zarf olarak da kullanılan nitelik sıfatlarından sonra gelerek, bu sıfatları pekiştirilmiş birer zarf haline getirdiğini" de ifade eder. (1995-I: 99–101)

Eski Anadolu Türkçesi döneminde *–gına* ekine rastlanmamaktadır. Buradan hareketle Batı Türkçesinde kullanımdan düştüğü söylenebilir.

Hacıeminoğlu, "Batı Türkçesinde *tek /dek* "yeter ki, ancak, sadece" olan **edatın**, Osmanlıca ve Türkiye Türkçesinde *tek* şeklinde olduğunu belirtir. Anlamını da "sadece, yeter ki" olarak verir (1992: 197–198):

> oḳ/ök "da/de; dahi, yine, bizzat, yalnız, ancak, sadece, hep, vb. (Kuvvetlendirme **edatı**) hakkında da "Bu edatın Türk dilinin Köktürk, Uygur, Karahanlı ve Harezm sahası metinlerinde oldukça yaygın bir kullanılışı vardır. Bu edat kullanılışı bakımından Türkiye Türkçesindeki da/de'ye çok benzer. Umumiyetle sonuna gelerek manasını kuvvetlendirdiği kelimenin ahengine göre kalın (ok) veya ince (ök)'dir. Manası da kendisinden önceki sözün mahiyetine göre değişir." (Hacıeminoğlu 1992: 252)

Hacıeminoğlu, bu edatın cümle içindeki ikinci görevinin kelime ve cümlecikleri bağlamak olduğunu, bu açıdan Batı Türkçesindeki *da/de*'ye paralel bir kullanılışının olduğunu söyler. Türk dilinin diğer şivelerinden farklı olarak Batı Türkçesinde *da/de* edatının ortaya çıkıp gelişmesinin, bu sahanın *ok/ök* edatından mahrum bulunması ile izah edilebileceğini de belirtir. Demek ki Türkçenin bünyesi böyle bir edatı zarurî kılmaktadır. Edat, "Eski Türkçe // Karahanlı sahasında 'da/de, tam, ha işte, tıpkı, *-cik*,

ancak, bizzat, vs.' // Harezm sahasında 'da/de, tam, aynen, tıpkı, bizzat, vs.' // Çağatay sahasında 'da/de, bizzat, ancak, tam, tıpkı, öyle ki' // Kıpçak sahasında 'böyle, nihayet, artık, derhal' // Batı Türkçesinde 'tam, hemen, aynen' anlamlarında kullanılmaktadır. (1992: 252–254)

ğana veya *qana*'nın bu şekilleriyle eski eserlerde kullanılışına rastlanmamaktadır. Bu şekle en yakın kullanış Moğolcadaki *-kan, -ken* veya *gança ~ gagça* şeklidir. *-qınya - qına ~ -qıya* eki daha çok Kıpçak grubu Türk lehçelerinde biraz daha sınırlı şekilde de Karluk grubu lehçeleri, Güney Sibirya lehçeleri ve Hakas Türkçesinde kullanılmaktadır. Günümüz Türk lehçeleri ve Türkiye Türkçesi ağızlarında kullanımı üzerine geniş bilgi için bkz. (Alkaya 2008). Örnekler için bazı günümüz lehçelerindeki kullanışlarına bakacak olursak:

Karluk Grubu Türk Lehçelerinde:

Özbek Türkçesi: *+ginä, +kinä +qınä:* İşlek bir ektir. Küçültme ve sevimlilik ifade eder. *Kiçkinä, quruqqınä* "kupkuru", vs. Ekin bunlardan başka edatımsı bir kullanılışı da vardır. *Yålğız Türkiståndäginä emäs...* 'Sadece Türkistan'da değil.'(TLG, 2007: 300)

Sona gelen edatlar içerisinde de *+ginä*'nin "ayırma sınırlama"; *-(y)åq*'ın "pekiştirme" bildirdiğinden söz edilmiştir. *....äyämniginä emäs, meni häm...* 'annemi değil, beni de..' *...bugünåq äytämän.* '...hemen bugün derim.' (TLG, 2007: 345); *...mäyuslikni körib-åq sezdi.* '.. kederi görür görmez sezdi.' (ÖTG, 1975: 578)

R. Öztürk, *+ginä/+qınä, +kinä*'nin yaygın bir şekilde ekleşmiş olarak kullanıldığını isim, sıfat, zamir ve edat gibi kelimelerden sonra gelerek küçültme, sevgi ve özellikle de pekiştirme işlevleriyle kullanıldığını belirtir. *+ginä* isimden isim yapma eki olarak da işlek bir şekilde kullanılmaktadır (2007:1440–1447).

Yeni Uygur Türkçesi: *+ġina, +ginä, +qina, +kinä:* Eklendiği isme küçültme ve sevgi anlamı katar. *Azġina* "azıcık", *kiçikkinä* "küçücük" (TLG, 2007: 370). Yapım eki olarak da kullanılır. Eklendiği kelimelere küçültme ve sevimlilik anlamları katar (Öztürk 1994: 28).

Güney Sibirya Türk Lehçelerinde:

Altay Türkçesi: Sona gelen edatlar içerisinde *ok* da gösterilmektedir. *Ol ok öydö men aylımda edim*. "Tam o sırada ben evimde idim." (TLG 2007: 1069)

Hakas Türkçesi: *Örnekli Hakasça-Türkçe Sözlük*'te geçen *as-hın* "az, azıcık" ve *as-hınah* "azıcık" şeklinde *ok* pekiştirme edatının da eklendiği örnekte görülmektedir. (Arıkoğlu 2005: 53)

Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde:

Kırgız Türkçesi: Tek şekilli olarak karşımıza çıkan *gana* edat kabul edilmiş ve 'sadece, yalnız' anlamı verdiği belirtilerek pekiştirme edatları içerisinde değerlendirilmiştir. *Azırkı Kırgız Tili*'nde 'Bölükçö' başlığı altında anlamlarına göre

gruplandırılıp 'çektegiç bölükçö' kısmına dâhil edilen *gana*'nın herhangi birşeyi veya hareketi başkalarından ayırmak ve sınırlandırmakta kullanıldığı belirtilir (AKT, 1980: 223).

Kırgız Türkçesinde *gana*; 'tahdid (sınırlama)' ekidir; *al ğana emes* "yalnız o değil"; *bir ğana* "yalnız bir"; *özüm ğana* "yalnız kendim"; *sözdö ğana*, işte çok "yalnız lafta, işte yok"; *kanday ğana bolso da* "nasıl olursa olsun; her ne pahasına olursa olsun" (KS, 346) şeklinde açıklanmaktadır. *kana* için ise *gana*'ya gönderme yapılmaktadır. (KS, 396).

ok ve *ak* (KS, 11) için de 'tahdid ekidir' ifadesi yer almaktadır: *bir ok:* yalnız bir tane, ancak, fakat, bununla beraber; *özüm ok*: bizzat kendim, yalnız ben kendim. (KS, 588)

Tatar Türkçesi: *gına/ğene*, kelimeye bitişmez, ayrı yazılır ve ünsüz uyumuna girer. Küçültme işleviyle kullanılır. Öner, sona gelen edatlar içinde *gına/ğene*'nin de yer aldığını söyleyip örnekler verir: *ekrěn ğene* 'yavaşça'; *yalkav gına* 'tembel tembel'. Ayrıca Türkiye Türkçesinden ayrılan söz dizimi ifadelerinden bahsedilirken sınırlandırma edatı olan *ġına / ğene / ḳına / kěne*'den tekrar söz edilmektedir. "*Tik üz itěp kěne eytem siña,...* 'Fakat yakın görüp söylerim sana,...' Öner, bunun yanında sonuna geldiği ismi tekleştirmesi ve sınırlandırması sebebiyle edatı Türkiye Türkçesindeki işlevinin "sadece, tek" gibi zarflarla karşılanabileceğini, bunun da söz dizimi farkı doğuracağını söylemektedir. "*Siña ġına diyěp...*" 'sadece sana söyleyip...' (TLG 2007:730–733)

Karakalpak Türkçesi: sıfat+*ğana* yapısının 'pek, daha' anlamı verdiği belirtilerek azlık-çokluk zarfları içerisinde ele alınmıştır. *köp ğana* 'daha çok', *äste ğana* 'daha yavaş' *-aq* ise bağlama edatlarının sona gelenler başlığı altında yer almıştır. *tek ğana* 'sadece' anlamıyla, *tek* 'sadece, yeter ki' anlamıyla, *ğana* ise 'sadece' anlamıyla ele alınmış, bu bağlaçların kelimenin başına veya sonuna gelerek yahut bazılarının kelimeleri içerisine alarak o kelimeyi anlam bakımından sınırlandırdıkları belirtilmiştir. *ğana* kelimeye bitişmeden kullanılırken yaygın olmamakla birlikte –*ğana* ve –*kene* şekilleri ekleşmiş olarak da kullanılmaktadır (TLG 2007: 581–603).

Başkurt Türkçesi: Burada *tik* 'ancak' anlamı veren bir cümle başı edatı olarak kabul edilmiştir. Ayrı bir konu olarak ele alınmamakla birlikte *qapıl ġına* 'aniden' hal zarfının yapısında *gına*; *xäźīr ük* 'hemen, acele' hal zarfının yapısında da *ok* pekiştirme göreviyle karşımıza çıkmaktadır. (TLG 2007: 774–795)

Kırım-Tatar Türkçesi: *tek* 'fakat, ama' anlamında bir cümle başı bağlacı olarak ele alınmıştır. (TLG, 2007: 865) Yüksel ve Savran'ın belirttiğine göre, Kırım-Tatar Türkçesinde *-kene* ve *-ğana* şekli ekleşmiş ve kalıplaşmış olarak iki kelimede görülmektedir. *azğana*, *kiçkene*. Sıfat türünden kelimelere gelerek küçültme ifadesi vermektedir. *kiçkene qala / kiçkeneçik boy* (2005: 138; 2001: 79,148)

Kumuk Türkçesi bölümünde *gına* ile ilgili bir bilgi verilmemiş; *tek* içinse 'fakat, ama' anlamı veren bir cümle başı edatı olduğu söylenmiştir. (TLG 2007: 999).

Kazak Türkçesi kısmında *ğana, aq* ve *tek, bağlama edatlar*ının *sona gelen edatlar* grubunda değerlendirilmiş, *'sadece, ancak'* anlamı ifade ettiği belirtilmiştir. (TLG 2007: 473).

Kelimeye bitişmeden yazılır. Ünsüz uyumuna bağlı olarak *ğana / gene*; *qana/kene* şekillerinde kullanılır.

Koç ile Doğan, Kazak Türkçesindeki *-aq* için 'pekiştirme ve sadece anlamı veren edat' açıklamasını yapmaktadır. (2004: 317)

Mustafa Öner, *Bugünkü Kıpçak Türkçesi'*nde 'Sona gelen bağlaçlar' başlığı altında konuyu işler ve şu gruplamayı verir: Tat. *uk/ük; gına/géne*; Kzk. *ak, gana; kana;* Krgz. *gana* (1998: 245)

Metin Karaörs'ün, *Karşılaştırmalı Şekil ve Cümle Bilgisi* adlı eserde verdiği bir cümle örneğinde *gana* kelimesi zarf olarak değerlendirilmiştir.

Bul jarqırap janıp turatın asıl gülder osı eldin qızdarının janı ekenin

Nesne

Nargözdiñ ejesi *gana* *biledi*. (2005: 337–338)

Özne Zarf Yüklem

Farklı Türk lehçelerinde kullanılan *gına* dil biriminin ortak özelliği n'li şekliyle kullanılmasıdır.

Qazaq Grammatikası adlı eserde, bu dil birimleri (*ğana/qana, -aq, tek/tek ğana/tek qana*) Şılav(edat)ların 'Demevlikter' alt başlığı altında ele alınmaktadır. Demevlikler de kendi içinde anlamlarına göre altı gruba ayrılmaktadır. Bazı eserlerde bu ayrım farklı olduğu için burada verelim:

Demevlikler, 'edat gibi kullanılan, kelimelere farklı gramatik anlam ve renk katan kelimelerdir' şeklinde tanımlanmaktadır. Grupları:

1. Suravlık (Soru) Demevlikler: *ma, me (ba, be, pa, pe), -şe*.

2. Küşeytpeli (Kuvvetlendirme) Demevlikleri: *-aq, -ay, -av, äsirese, da/de, ta/te*.

3. Şektev -Tejev (Ölçme, sınırlandırma) Demevlikleri: *ğana/qana, tek, -aq*.

4. Boljaldıq (Tahmin) Demevlikleri: *-mıs, -mis, -av*.

5. Bolımsızdıq (Olumsuzluk) Demevlikleri: *qarsı mändi* 'zıt anlamlı', *salıstıruv* 'karşılaştırma' Demevlikler: *tügil, tursın, turmaq, qurılım*.

6. Naqtılav (Kesinlik) Demevlikleri: *-dı, -di, -tı, -ti*.

7. Qomsınuv (şüphe/beğenmeme anlamlı) Demevlikler: *-ekeş*. (QG, 2002: 556–562)

Burada ele aldığımız *Şektev ~ Tejev Demevlikleri*, eklendikleri kelime/kelime grubuna sınırlandırma, ölçme anlamı yüklemek için kullanılırlar.

Qazaq Grammatikası'nda *qaydan, nege, qanday* soru zamirlerinden sonra kullanılan *ğana*'nın kelimeye pişmanlık anlamı verdiği veya yeni bir fikir kattığı belirtilmektedir.

Tek ise eklendiği kelimeye açık bir sınırlandırma anlamı katmaktadır. *Tek* kelimesinin zarf ve ünlem olarak kullanıldığı örnekler de vardır. Fakat konumuzu ilgilendirmediği için buna hiç değinilmeyecektir.

Tek ve *ğana/qana* nın birlikte kullanıldığı örneklerde de sınırlandırma anlamı vardır. (QG, 2002: 212–218)

Qazaq Tiliniñ Grammatikası'nda "Demevlik"lerin gruplandırılmasında farklılıklar vardır. Bu eserde verilen bilgilere göre demevlikler kelimeleri ve cümleleri bağlamak için kullanılmazlar. Onlar bağlanmış kelimelere anlam yükler, anlamı kuvvetlendirir, sınırlar veya soru anlamı eklerler. Burada, *jalğavlık* ve *septevliklerin* bağlama göreviyle hal eklerine benzedikleri; *demevliklerin* ise kelime yapan eklere benzediği ifade edilmektedir.

Demevlikler hiçbir zaman bağlama işleviyle kullanılmamaktadır şeklinde kesin bir ifadede bulunmak da yanlış olabilir. Bazen demevlikler (*tek, jalğız-aq vs.)* kelime ve cümleler arasındaki ilişkiyi göstermek için de kullanılırlar. Bunu bir sentaks görevi olarak yapmazlar, anlam olarak yaparlar.

Demevliklerin çeşitli anlamları vardır. Onlar, cümleler arasındaki mantık ve vurguyla da yakından ilgilidir. Cümle içindeki kelimenin, kelime grubunun olduğu gibi cümlenin de anlamını açıklayabilir, farklılaştırabilir, hareketlilik verebilir. Bu şekildeki kullanımlarıyla da bir tür arabulucuya benzerler.

Demevlikler, bu eserde de anlamlarına göre gruplandırılmışlardır.

1. Suravlık (Soru) Demevlikler: *ma, me (ba, be, pa, pe), -şe*.

2. Küşeytüv (Kuvvetlendirme), Daralav (Bölme) Demevlikleri: *da/de (ta/te),-aq, äsirese, bolsa*.

3. Tejev (Sınırlandırma) Demevlikleri: *ğana, tek*.

4. Qarsı qoyuv (Zıt anlamlı), salıstıruv (Karşılaştırma) Demevlikleri: *tügil, tursın, turmaq, qurılım*.

5. Gönül durumunu bildiren demevlikler: *-ay, -av*.

6. Modal'dıq (Modal olan) Demevlikler: *ğoy, ekeş, -mıs*. (QTG-I, 1967:235)

Burada *Tejev* anlamı veren demevlikler içinde *ğana* ve *tek* gösterilmekte; *-aq Qazaq Grammatikas*ında hem kuvvetlendirme hem de sınırlandırma demevliklerinde gösterildiği hâlde *Qazaq Tiliniñ Grammatikas*ında sadece kuvvetlendirme içinde ele alınmaktadır. Bu sınıflandırmadaki altı ve yedinci maddedekiler *Qazaq Gramatikas*ında verilen gruplandırmaya uymamaktadır.

Asıl sınırlandırma bildiren demevlik *ğana*'dır. Bu anlamıyla bütün kelimelerle

birleşebilmektedir. Bazen *ğana* kelimeye küçüklük, azlık, nezaket ifadeleri de katmaktadır. Bu işlevi daha çok sıfat ve zarf olan kelimelerle birleştiğinde ortaya çıkmaktadır.

ğana, qaydan, nege, qanday gibi soru zamirlerinden sonra kullanıldığında kelimeye 'kuvvetlendirme' anlamı katmaktadır.

ğana yüklem olan kelimeye de eklenebilir. Bu durumda, yüklem olan kelimenin şahıs ekini de kabul edebilir.

Sınırlandırma anlamı veren diğer demevlik *tek'*tir. Kelimelerin öncesinde yer alarak kuvvetlendirme anlamı verir.

*Tek'*in *tek ğana/qana* kullanışı yanında "*tek … ğana/qana*" kullanışı da vardır.

*Türkî Tilderiniñ Salıstırmalı Grammatikası'*nda da demevliklerin kelimelere eklenerek ek bir anlam verdiği üzerinde durulmuştur. Bunların başta kendilerine ait anlamları vardır. Zamanla yardımcı kelime olarak kullanılmaya başlanmışlardır. Demevliklerin birçoğunun yapısı ile işlevleri birbiriyle benzer, ortaktır. Demek ki, demevlikler ilk şekilleriyle düşünüldüğünde bütün Türk lehçelerinde ortak olmalıdır. Eserde birkaç lehçeden örnek verilmektedir. Kaz. Karakal. *ğana*; Kırg. *gana*; Özb. *gina, qina, kina*. Bu demevlikler Kırgız Türkçesinde *çektegiç bölükçö* adıyla ele alınan *gana* ve *ele'*dir. *Tek* ise *tak* şeklinde *anıktagıç/taktagıç bölükçö* grubunda yer almaktadır. Özbek Türkçesinde *ayıruv ya çegaralav yuklamalari* içinde de *-gina, -qina, -kina, fakat, fakat gina, yalgiz* verilmektedir (Nurmahanova 1971: 137–138).

Axanov ve Ayğabılov, *Qazaq Tili-Morfologiya* adlı eserlerinde demevlikleri anlamına göre beş gruba ayırmaktadır:

1. Suravlık (Soru) Demevlikler: *ma, me (ba, be, pa, pe), şe*.

2. Küşeytkiş (Kuvvetlendirme) Demevlikleri: *da/de (ta/te), -aq, äsirese, da (de, ta/te)*. Bunlardan *da (de, ta/te)* hem *jalğavlık* hem de *demevlik* olarak kullanılırlar.

3. Tejev (Sınırlandırma) Demevlikleri: *ğana, tek*.

4. Qarsı Qoyuv (Zıt anlamlı), Salıstıruv (Karşılaştırma) Demevlikleri: *tügil, tursın, turmaq*.

5. Gönül Durumunu Bildiren Demevlikler: *-av, -ev*. Bunların içinde şüphe bildiren *ekeş* gibi demevlikler de vardır. (1989: 103–104)

Farklı sözlüklerde *ğana* ve *tek*'in ele alınışına baktığımızda edat veya zarf olarak gösterilmekte, Türkiye Türkçesi karşılığı olarak 'sadece, yalnız' kelimeleri verilmektedir. Açıklamalarında da "Söz arasında kullanılan ek." (KTS; 1984: 61) veya "Sınırlandırma ve küçültme anlamındaki demevlik edat" (QTS, 1999: 139) anlamı verilmektedir.

Terim Olarak:

Türk Dünyası Gramer Terimleri Sözlüğü'nde *şılav ~ jalğavlıq sılav ~ jalğav* terimlerinin anlamı bağlaç olarak verilmektedir. *Modal sözder ~ jalğavlıq ~ demevlik* "cümle başı edatları"; *septevlik sılavlı esim söz* "edat grubu"; *septevlik sılav~ septevlik* "edat"; *küşeytkiş septevlik sılav ~ demevlik* "pekiştirme edatı / kuvvetlendirme edatı" (Naskali 1997: 20,28,36–37,69) şeklinde anlamlandırılmaktadır.

Kazak Türkçesi Gramerlerinden yola çıkarak terim karşılıklarını belki şu şekilde vermek mümkündür:

Şılav / sılav "edat"

1. *Jalğavlıklar* "bağlama edatı, cümle başı edatı"

2. *Septevlikler* "Son çekim edatları"

3. *Demevlikler* "Kuvvetlendirme edatı, cümle başı edatı, bağlama edatı ve ek-edatlar(?).

I. *ğana/qana // -aq // tek (tek ğana/qana; tek ... ğana/qana; tek...ne)*"

Ele alacağımız konu, gramer kitaplarındaki adıyla *Tejev ~ Şektev Demevlikler*'i, yani *ğana/qana, tek, tek ğana/qana, -aq*'ı tespit edilmiş örnekler üzerinde tek tek kullanışları ve işlevleriyle görelim. Her birinin farklı kullanımları olduğu da göz önünde bulundurularak bu dil birimleri üç farklı başlık altında ayrı ayrı ele alınacaktır:

1. ğana / qana

ğana/qana, bu dil birimleri içinde en geniş kullanıma sahip olandır. Genellikle kişide, nesnede, harekette sınırlandırma veya kuvvetlendirme bildirir. Asıl sınırlandırma bildiren demevlik *ğana*'dır, ifadesi yanlış olmaz. Bu kullanımıyla bütün kelimelerle birleşebilmektedir. Bazen de *ğana* kelimeye küçüklük, azlık, nezaket ifadeleri katmakta, küçültme ekinden sonra gelerek anlamı daha da kuvvetlendirmektedir. Bu işlevi daha çok sıfat ve zarf olan kelimelerle birleştiğinde ortaya çıkmaktadır. (Axanov, Ayğabılov 1967: 238)

1.1. İsimlerden sonra

Bu örneklerde genellikle vurgulama işlevi ile karşılaşmaktayız. *ğana/qana*'yı cümleden çıkardığımızda anlamda bozukluk olmamakta sadece sınırlandırma, ölçü bildirme anlamı kaybolmaktadır.

*Aydar **ğana** maquldadı*. (QT-M,106) '**Sadece** Aydar kabul etti.'

*Bul avıldan Qunanbay qasına ketken Täkejan **ğana** bolatın*. (QQT,198) 'Bu köyden

Kunanbay'ın karşısına giden **sadece** Tekecan olacak.'

*Sadıq tapal boylı, taldırmaştav adam edi, saqaldıñ ornında jeti tal **ğana** qıl bar, onıñ özi de seldir-seldir edi, degenmen ol tırtısqaq mıqtı bolatın.* (QT-M:41) 'Sadık kısa boylu, nazik bir adam idi, sakal yerine **sadece** yedi tel kıl var, o da seyrek seyrek idi, ancak o inatçı, güçlüdür.'

*Jüzinde qayğı da joq, qasiret de joq, qorqınış **qana** bar.* (QQT,307) 'Yüzünde kaygı da yok, hasrette yok, **sadece** korku var.'

'**daha'** işlevinde kullanılmaktadır:

*Bügin sündettelgen ul küni keşe **ğana** besikte jatqan bala edi.* (Toy, 62) 'Bugün sünnet olan oğul **daha** geçenlerde beşikte yatan balaydı.'

Küçültme işlevinde kullanılmaktadır:

*Keşke qaray kün aspanda aqırın jıljıydı, kündiz oqtın-oqtın soğıp turğan jel özinen-özi juvasıp, mayda **ğana** qoñır samalğa aynaladı.* (QT-M:81) 'Akşama doğru güneş gökyüzünde yavaşça gidiyor, gündüz ara sıra esen rüzgar kendiliğinden sakinleşip, hafif**çecik** bir esintiye dönüşüyordu.'

da/de kuvvetlendirme edatı gibi kullanışları da vardır:

*Odan basqa är jerde şaşılğan jünder **ğana** jatır.* (MÄ,65) 'Bundan başka her yere saçılmış yünler **de** var.'

Miktarda **sınırlama** görevinde kullanılır:

*Tınıs belgileriniñ sanı onşa köp emes, ne barı on şaqtı **ğana**: nükte (.), surav belgisi (?), lep belgisi (!), köp nükte (...), qos nükte (:), ütir (,), nükteli ütir (;), jaqşa (()), sızıqşa (-), tırnaqşa ("").* (QT-S,137) 'Noktalama işaretlerinin sayısı o kadar çok değil, hemen hepsi **sadece** on kadar: nokta, soru işareti, ünlem, üç nokta, iki nokta üst üste, virgül, noktalı virgül, parantez, tire, tırnak işareti.'

1.1.1.Yüklem Olarak Kullanılan İsimle Birleşerek

ğana yüklem olan kelimeye de eklenebilir. Bu durumda, yüklem olan kelimenin şahıs ekini de kabul edebilir. (Axanov, Ayğabılov 1967: 238) Bu kullanışı, isim cümlelerindeki *erür* veya *turur(siz)* şeklinden farklı değildir.

Vurgulama işleviyle kullanılır.

*Jetilmey kele jatqan tisi **ğana*** (MÄ,60) 'Gelişmeden kalan **sadece** dişleri(**dir).'**

*Beyit basında bir ğalpınan avmay, qutırğan siyaqtanıp jeligen moldalar **ğana*** (MÄ,106) 'Mezar başında hiç kıpırdamayan, kudurmuş gibi heveslenenler **sadece** mollalar. (mollalar**dır**)'

*Ol äli jas emes pe? / -Neşede? / -Toğız**da ğana**. / -Öziñ neşedesiñ?* (QT-S:41) 'O hala genç değil mi? /Kaçında? / Dokuzunda**dır**. (**Tam** dokuzunda.) / Sen kaçındasın?'

Jıyırma jıl boyında jattıñ malın jan sala bağıp – qarap jürgen, tepse – temir üzetin

ağayındı eki jigit pen qara şaruvağa mığım qarajon Qatşanıñ "qurağansımağı" osı ***ğana***. (MÄ,272) 'Yirmi yıl boyunca, yabancı ellerin mallarını canını ortaya koyarak bakan gözeten, çiğnese demiri ezecek iki kardeş genç ile bütün ağır işlerin adamı omzu nasırlı Katşa'nın "alın terinin karşılığı" **sadece** bunlardı.'

"-Ağaş ekkeniñizge köp boldı ma?

—Onşa köp emes, pensiyağa şıqqan soñ ***ğana***" (QT-S:39) '-Ağaç ekeli çok oldu mu? //kadar çok değil. **Sadece** emekliye ayrıldıktan sonra(**dır.**)'

Jasıl tüsin özgertpeytin qarağay ***ğana***. (QTG-I, 238) 'Yeşil rengini değiştirmeyen **sadece** çam ağacı(**dır.**)'

Burada, *ğana* yüklemin şahıs ekini de alabilir.

Tehnik qazaqtar bir talay, al injener-meliorator qazaq-jalğız siz ***ğanasız*** (QTG-I, 238) 'Teknik Kazaklar çok, mühendis-toprak ıslah uzmanı kazak **sadece ve sadece** sizsiniz.'

Bul-basqa qazaqtıñ törinde turatın, kümistetken er-turmandardı men kamşat börik, tülki tımaqtarın aralastıra iletin maqtanıştarı. Bul üydiñ bosağasında ***ğana tır***. (QQT,244) 'Bu, başka Kazakların töründe duran, gümüşlenmiş eyer ve takımları ile parlak börk, tilki tırnaklarını karıştırarak anlattığı övünüşleri. **Mutlaka** bu evin eşiğinde**dir**.'

Birleşik fiilli yüklemlerde asıl fiille yardımcı fiilin arasına girerek yüklemi vurgular ve **'-dır'** ifadesini bildirir:

..bayğa jaldanğan kedeydiñ esebi bayuv emes, tamaq ***asırav ğana bolatın***. (QQT,208) '...bey için çalışan fakirin hesabı zengin olmak değil, **sadece** karnını doyurmak**tır.'**

Endi ***saqtanuv ğana qaldı.*** (QT-S:56) 'Şimdi sadece korunmak kaldı.'

1.1.2. İyelik Eki, Aitlik Eki ve Hal Eklerinden Sonra

1.1.2.1. İyelik Eki Almış Kelimelerden Sonra

'Bile, dahi' anlamında kullanılan *ğana/qana*, takip ettiği kelimeyi kuvvetlendirmektedir.

*Jalğız-aq jota****sı ğana*** *bunıkine uqsamaydı: munday düñkiygen küdir emes, jazañdav*. (MÄ,70) 'Sadece sırtı **bile / da** tam olarak onunkine benzemez: bu gibi kabaran engebeli değil, düzlük.'

*..şaqta tav alqabında gürildegen özenniñ sarın****ı ğana*** *qulaqtı jarğanday*. (QT-M:74) '...zar zor dağın uçsuz bucaksız yerinde gürüldeyen derenin sesi **bile / de** kulağı sağır edecek gibi.'

Bazen **kuvvetlendirme** işlevinde kullanılırken bunun yanında **sınırlandırma** da bildirdiği görülmektedir.

*Azdan soñ qara alanıñ qara tabandarı men quyrığ****ı ğana*** *qaldı*. (MÄ,65) 'Az sonra

kara alacalının **sadece** karatabanları ile kuyruğu kaldı.'

*Köp uldarnıñ işinen Abılaydıñ handığına ekev**i ğana** talasqan: biri-qalmaq äyelinen tuvğan-Qasım, ekinşisi-Üväli.* (QQT,223) 'Birkaç oğlunun içinden Abılay'ın hanlığına **sadece** ikisi karşı çıkmış: biri, Kalmuk hanımından doğan Kasım, ikincisi Veli.'

*Uvaqıt sonda tün ortasınıñ mezgil**i ğana** edi.* (MÄ,153) 'Vakit o sırada **tam** gece ortalarıydı.'

İsim tamlamasının tamlayan ve tamlananı arasında:

Bu kullanışta tamlayan vurgulanmakta aynı zamanda da sınırlandırılmaktadır.

*Äygerimniñ **ğana** otavın alıp, osı aradan özine bölek qıstav salğızıp almaq bop kelgen.* (QQT,262) '**Sadece** Aygerim'in otağını alıp, bu aradan kendine bir bölek kışlık yapmayı istemiş.'

*Ala bağana eki el**diñ ğana** şekara belgisi emes, eki türli düniye tanuvdıñ bolğan men bolaşaqtıñ şegin ayırıp tuğran siyaqtı.* (QQT,271) 'Ala direk **sadece** iki ilin sınırı değil, iki türlü dünya tanımanın olmuş ile olacağın sınırını da ayırmış gibi.'

*Bul künden amanıraq bolğan esik**tiñ ğana** aldı.* (MÄ,188) 'Bu günden daha emin olan **sadece** kapının önü.'

*Söz tirkesi sözderdiñ tirkesüvi arqılı jasalğan kürdeli atavlar**dıñ ğana** qurılısın qarastırıp qoymaydı,...* (QT-S:23) 'Kelime grubu **sadece** kelimelerin birleşmesi yoluyla yapılan birleşik adların yapısını araştırmıyor.'

1.1.2.2. Aitlik Eki Almış Kelimelerden Sonra

Vurgulama işleviyle kullanılmaktadır.

*Eger el üşin qamığatın, qarısatın küştiñ **qatarındağı ğana** biri –siz bolğanda, bul jaqtıñ tutasqan küşi qanday bolmaq.* (QQT,300) 'Eğer el için kederlenen, **sadece** direnen gücün katarındaki biri, siz olduğunuz için, bu tarafın tek vücut olan gücü hazine gibi olacak.'

*....ağa-jeñge -ekevine birdey kezek köz tastap, soñ**ğı ğana** bir, qara özekti qaq jarğanday şının aytı.* (MÄ,270) '...ağa yemge –ikisine de aynı şekilde göz atıp, sonunda **da**, kara özeği tam ortasından yarmış gibi gerçeği anlattı.'

1.1.2.3. Hal Eki Almış Kelimelerden Sonra

1.1.2.3.1. Yükleme Hali Eki Almış Kelimelerden Sonra

Bu kullanımında **vurgulama** ve **kuvvetlendirme** işleviyle karşımıza çıkmaktadır. Yükleme hali ekini almış kelimelerden sonra geldiğinde bu işlevi daha fazla ortaya çıkmaktadır.

*Bunıñ javabı-ezüvi**n ğana** ırjiytadı.* (MÄ,60) 'Onun cevabı, **sadece** şakaya sırıta sırıta gülmesiydi.'

*Az uvaqıtta ekevi qozınıñ ornı**n ğana** iyiskelep qaldı.* (MÄ,58) 'Az zamanda her ikisi de **sadece** kuzunun yerini koklayıp kaldılar.'

*Aqılmen mıñdı, aqıruvmen bir**di ğana** köndiresiñ.* (QQT,224) 'Akılla bini, bağırarak **sadece** biri razı edersin.'

*Oraz atqanın da, ildirgenin de solarğa ülestiredi de, özi üyine birer künge azıq bolarlığı**n ğana** alıp keledi.* (QQT,294) 'Oraz, attığını da astığını da onlara paylaştırır ve kendi evine **sadece** birer gün yetecek kadar azık alıp gelir.'

1.1.2.3.2.Yönelme Hali Eki Almış Kelimelerden Sonra

Vurgulama işleviyle kullanılmıştır:

*İyığına bota işigin jamılıp, şalqiya otırıp söylegen Qunanbay osı üyde ärkimgeqaramaydı. Qarsısına taman otırğan Süyindik**ke ğana** qadalıp söyleydi.* (QQT,217) 'Omzuna deve kepeneğini geçirip, övünerek konuşan Qunanbay bu evde kimseye bakmaz. **Sadece** karşısına doğru oturan Süyindik'e dik dik bakarak konuşur.'

*Alıstan-aq Abayğa tuvra bettep, özgelerge qaramastan, tek Abaydıñ özin**e ğana** arnağanday bop: -Assalavmälikiym, Abay ağa! – dedi.* (QQT,242) 'Ta uzaktan Abay'a doğru bakıp, başkalarına rağmen, **sadece** Abay'a özelmiş gibi "Esselâmünaleyküm, Abay Ağa!" dedi.'

*Toydıñ bastaluvın**a ğana** emes, ayaqtaluvına da erekşe män bergen jön.* (Toy, 23) '**Sadece** toyun başlamasına değil, bitmesine de çok önem vermek gerekir.'

1.1.2.3.3.Bulunma Hali Eki Almış Kelimelerden Sonra

Bulunma hâli eki almış kelimelerle kullanıldığında, **da / de** kuvvetlendirme edatının işlevini yerine getirmektedir. Bu kullanımlarında genellikle **zaman veya yeri/mekânı sınırlandır**dığı görülür.

Zamanda sınırlandırma bildirir:

*Aygül osı tus**ta ğana** bir ayqaylap saldı.* (QT-S:45) 'Aygül o anda **da** bağırdı.'

*Men jaqın**da ğana** avıldan kelgen edim.* (QT-S:18) 'Ben **hemen bu** yakınlarda köyden gelmiştim.'

*Ol kisi ekinşi düniyejüzilik soğıs bastalar aldın**da ğana** qaytıs bolıptı.* (T. B., 8) 'O ikisi **tam** dünya savaşı başlayacağı sıralarda ölmüş.'

*Teñiz tasbaqası köbinese suvdı mekendeydi de, jumırtqalaytın kez**de ğana** qurğaqqa şığadı.* (QT-M:114) 'Deniz kamlumbağası genellikle suda yaşar, **sadece** yumurtalayacağı zaman kuru yere çıkar.'

Yer/mekânda sınırlama bildirir:

*Aqqasqa sond**a ğana** büyirin tartıp tınıs aldı.* (MÄ,84) 'Akkaska orada **da** içini çekip nefes aldı.'

*Bul-basqa qazaqtıñ törinde turatın, kümistetken er-turmandardı men kamşat börik, tülki tırnaqtarın aralastıra iletin maqtanıştarı. Bul üydiñ bosağasın**da ğana** tur.* (QQT,244) 'Bu, başka Kazakların töründe durur. Gümüşletilen eyer takımları ile parlak börk, tilki tırnaklarını karıştıran övünüşleri. Bu **sadece** evin kapısındadır.'

*Qazaq tili Qazaqstan**da ğana** emes, odaqtas respublikalarda turatın qazaqtardıñ da ana tili.* (QT-M,3) 'Kazak dili, **sadece** Kazakistan'da değil, birlik içindeki cumhuriyetlerde yaşayan Kazakların da ana dili.'

*...betinde eki-üş jer**de ğana** süyektelgen örnektiñ izi bayqalmaydı.* (QT-M:8) '...üstünde **sadece** iki üç yerde kemikleşmiş örneğin izi fark edilmiyor.'

1.1.2.3.4.Ayrılma Hali Eki Almış Kelimelerden Sonra

Vurgulayarak anlamı **kuvvetlendirme** işlevinde kullanılır. Bu şekilde kullanıldığında da/de kuvvetlendirme edatının işlevine benzer bir görev yerine getirir.

*Büğingi qazaq täj ben taqtı eski ädebiyet**ten ğana** oqiytın, fol'klor**dan ğana** qulağı şalatın.* (QT M:130) 'Bugünkiler, Kazak taç ve tahtını **sadece** eski edebiyattan okurlar, sadece folklordan işitirler.'

*Davsın**nan ğana** biraz seskenedi.* (QQT,1997:117) '**Sadece** sesinden **(de)** biraz çekindi.'

*"İytten qorıqqan**nan ğana** üyde jatadı." desedi.* (MÄ,60) '"**Sadece** köpekten korktuğu için evde yatıyor." derler.'

1.1.2.3.5.Eşitlik Hâli Eki Almış Kelimelerden Sonra

Eşitlik hâli ekinden sonra da ardından geldiği kelimeyi vurgulayarak kuvvetlendirme işleviyle kullanılmaktadır. Bu kullanışta genellikle **miktarda sınırlandırma** da söz konusudur.

*Ekevi bir teñgelik kümis, ekevi barmaq tırnağın**day ğana** altın jambı.* (QQT,205) 'Her ikisi de bir tengelik gümüş, ikisi de **sadece parmak tırnağı kadar** altın parça.'

*Juman ot ornın**day ğana** bolıp jatqan kök muzdıñ üstine sırğıp tüskende, ne bolğanın ne boların bärin bilip jatır edi.* (QQT,270) 'Juman **sadece ocak kadar** kalan gök buzun üstünde kayıp düşünce, ne olduğunu da ne olacağını da hepsini anlamıştı.'

da/de kuvvetlendirme edatının işlevinde kullanılır:

*Betinde azğan**tay ğana** qurım belgisi bar.* (QQT,210) 'Yüzünde az **da olsa** kurum lekesi var.'

*Onday adam öz tilinde qalıptasqan dağdısı boyın**şa ğana**, söylep, öz oyın sol tilde söylevşi basqa adamğa jetkize, basqanıñ oyın tüsine aladı.* (T. B., 8) 'Bu kadar insan **sadece** kendi dilinde edindiği alışkanlığa göre konuşup, fikrini o dilde

söyleyen başka insanlara ulaşarak, başkalarının fikrini anlayabilir.'

Küçültme İşleviyle kullanılır:

*Toğız qanat kiyiz üydiñ kölemin**dey ğana** quvıs, töbesinde kişkene şañıraqtay tesigi bar.* (QQT,290) 'Dokuz kanat keçe evin büyüklüğü kadar**cık** boşluk, tepesinde küçücük şanırak kadar deliği var.'

*Soğan jalğas közildirikti, ülken murnınıñ astında barmaq**tay ğana** murtı bar er kisi men oramaldıñ mañdayına tüsiriñkirep jibergen, döñgelek betti äyel adamıñ qatar otırğan portreti.* (QT-M:42) 'Ona bağlı gözlüklü, büyük burnunun altında parmak kadar**cık** bıyığı olan kişi ile örtüyü alnına indiren, yuvarlak yüzlü kadınla adamın birlikte oturduğu bir portre.'

*Sonan äbden jaqındap, eki-üş arqan boyın**day ğana** jer qalğanda, - qıyquvdı salıp, ağaştı qağıstırıp sıtırlatıp kelip, tiyip kep kettik.* (MÄ,160) 'Orada tamamen yaklaşıp, iki üç urgan boyu kadar**cık** yer kaldığında, bağırıp, ağaca vurup çatırdatıp vurup gittik.'

1.1.2.3.6.Vasıta Hali Eki Almış Kelimelerden Sonra

Diğer hâl eklerinde olduğu gibi vurgu yoluyla kuvvetlendirme işlevinde kullanılmaktadır. Buradaki kullanımını karşılaştırınız. "*tüñle+birle, vs.*" bkz. "Türkçe Enklitik Edatı "LA""(Nalbant, 2004:2157–2174)

*Qasına Erboldı ğana alıp, toptan oqşav qalıp, asıqpay, ayañ**men ğana** qaytı.* (QTG-I,238) 'Yanına sadece Erbol'u alıp, toplayarak biraz ötede kalıp, acele etmeden, **sadece** ağır ağır yürüyerek döndü.'

*Qol öneri**men ğana** kün körip otırğan adamsız.* (QQT,200) '**Sadece** el hüneriyle geçmini sağlayan insansınız.'

*Maqsut jayın kempir**men ğana** söylesedi.* (MÄ,107) 'Maksut durumu **bir tek/sadece** yaşlı kadınla konuşuyordu.'

*Keybir qıstırma sözder oydıñ dolbar**men**, şama**men ğana** ya sener-senbestikpen aytılğanın bildiredi.* (QT-S,108) 'Bazı ara sözler fikrin **sadece** tahmin ve yorumla veya inanıp inanmamakla sınırlı olarak söylendiğini bildirir.'

1.2. Sıfatlardan Sonra

Enklitik olup olmadığı konusunda bize en çok ipucu veren örnekler *ğana/qana*'nın sıfat ve zarflardan sonra kullanıldığı örneklerdir.

1.2.1.Sayı Sıfatlarından Sonra

Sayı sıfatlarından sonra miktarda bir **sınırlama** söz konusu olmaktadır.

*Tinibay üyiniñ öz qonağı, biraq asa sıylap, bappen kütken qonağı –Uljan men Abay, Täkejan jäne solar qasında qalğan **üş-tört qana** jigitter.* (QQT,296) 'Tinibay'ın

evine gelecek misafiri, ancak çok saygı gösterip, ağırlamak üzere beklediği misafiri, **sadece** Uljan ile Abay, Tekejan ve yanında kalan üç dört yiğit.'

1.2.2.Niteleme Sıfatlarından Sonra

Niteleme sıfatlarından sonra genellikle **küçültme** işlevi ortaya çıkmaktadır.

Jolavşılardıñ aldınan ***jumsaq qana*** *samal soğadı.* (QTG-I,238) 'Yolcuların önünde yumuşa**cık** bir rüzgâr esiyor.'

Boraş bir ***aqquba ğana****, qağılez, qız minezdi bala eken.* (QTG-I,238) 'Boraş sarışın**cık**, neşe dolu ve kız tabiatli bir çocukmuş.'

Aşağıdaki cümlede geçen şu iki kelimedeki kullanım farklıdır. *ğana*'nın *arıq qana* şeklinde ayrı yazılan ve ünlüleri kalın olan kullanılışı yanında *kişkene'* deki ince ünlüye sahip küçültme eki olarak ve kelimeye eklenerek kullanılışı arasında birleşik ve ayrı yazılma konusu dikkate değerdir. Bu tarz kullanışların örneği çok az karşımıza çıkmaktadır. İncelediğimiz Kazak Türkçesi gramerlerinde *–kana, –kene* şeklinde bir küçültme ekinden de bahsedilmemektedir. Anlamca ele alındığında bu ikisinin aynı anlamı verdiği görülmektedir. Yazılışları farklı olmasının sebebi ekleşmesi veya edatlaşması mıdır?

Keyinirek muzıka qumar Belenitsina keldi, bul- ***arıq qana kişkene*** *boylı, biraz şarşağanday, biraq suluv bala jüzdi, suvdırlağan qara köylek kiygen şubar bederi bar jäne qolında juvan bilezigi bar äyel; onıñ qasında küyevide zar, bul qızıl jüzdi, tolıqşa, qol-ayaqtarı ülken; aq kirpik jaña qalıñ erinderinen külki ayıqpaytın adam...* (QQT,307) 'Daha sonra müziğe hevesli Belenitsa geldi, bu, zayıf**çacık**, kısa**cık** boylu, biraz yorulmuş gibi, fakat güzel çocuk yüzlü, hışırtılı kara gömlek giyen benekli deseni olan ve elinde kalın bileziği olan kadın; onun yanında kocası da olan, bu kızıl yüzlü, dolgunca yüzlü, eli ayağı büyük; ak kirpik ve kalın dudaklarından gülüş eksik olmayan insan.'

Ädemi ***ğana*** *üy eken.* (QT-M,106) '**Çok** güzel**(cecik)** bir evmiş.'

...öziniñ eri Qunanbaydı säl bir äzilmen ***sıpayı ğana*** *şanışqanı edi.* (QTG-I, 238) '...kocası Kununbay'la küçü**cük** bir şaka**cık** yoluyla kibarca alay edişiydi.'

1.2.3.Belirsizlik Sıfatlarından Sonra:

Bu kullanımlarında daha çok sınırlandırma ve bu sınırlandırmayı kuvvetlendirme işlevi ortaya çıkmaktadır. Sınırlandırma bildirse de anlam olarak genellikle küçültme anlamı hâkimdir.

...jay söylemde ***bir ğana*** *grammatikalıq negiz bolsa, qurmalas söylemde eñ kemi eki grammatikalıq negiz boladı.* (QT-S:37) '... basit cümlede bir tane**cik /bir tek** gramatik yapı varken, birleşik cümlede en az iki gramatik yapı vardır.'

Jeke til bilimi – ***bir ğana*** *til tuvralı ilim.* (T.B., 9) 'Tek başına dil bilimi, **sadece** dil hakkında bir ilim.'

*Esengeldi **birer** jas **qana** ülken tärizdi.* (QT-M:149) 'Esengeldi **sadece** bir yaş kadar büyük gibi.'

Küçültme işleviyle kullanılır. Sıfat veya zarf olabilen kelimelerden sonra gelerek küçültme anlamını kuvvetlendirmektedir.

*Musaqul, Jiydebay, Baraq siyaqtı üş ülken qorıqtı jağalap otırğan sanı köp, därmeni **az ğana** avıldardı künşığıs jaqtan bastap kün batısqa şeyin şarlap şıqqan.* (QQT,259) 'Musakul, Jiydebay, Barak gibi üç büyük otlağı mekân tutup oturan sayısı çok, gücü az**ıcık** köyleri doğu tarafından itibaren batıya kadar dolaşmış.'

***Bir ğana** javın qurtı bir tävlikte 0,5 9. şamasında topıraq öñdey aladı.* (QT-M:10) 'Bir tane**cik** yağmur solucanı 0,5 9. civarında toprak tamir eder.'

*Tañ aldında **bir ğana** sağat mızığanı bolmasa, Abay bul kündi uyqısız ötkizdi.* (QQT,300) 'Tan vakti bir saat**çik** kestirmesi sayılmazsa, Abay bu günü uykusuz geçirdi.'

*Osı kezde Baymağambet tağı da Qaraşolaqtıñ qulağına siñgen ötkir jiñişke ünimen **qısqa ğana** "kev!" dep qaldı.* (QQT,11) 'O zaman Baymağambet de Karaçolak'ın kulağına ulaşan keskin, ince bir sesle kısacı**cık** "kev!" deyip kaldı.'

*Jolavşılardıñ aldınan **jumsaq qana** samal soğadı.* (QTG-I,238) 'Yolcuların önünde yumuşa**cık** bir rüzgâr esiyor.'

*Boraş bir **aqquba ğana**, qağılez, qız minezdi bala eken.* (QTG-I,238) 'Boraş sarışın**cacık**, neşe dolu ve kız tabiatli bir çocukmuş.'

Asıl önemli olan ve dikkate değer kullanımı, küçültme eki almış kelimelerden sonra gelerek anlamı pekiştirmesidir:

*Qartadağı **kişkentay ğana** nükte Paminga taygada turğan evenkilerdiñ selosı.* (QT-S, 98) 'Haritadaki **çok** küçü**cük** nokta Paminga tayga[2]daki Evevkilerin (?) köyü.'

*Sokolov **kişkene ğana** stolğa tönip birdeme jazıp otır eken.* (QQT,255) 'Sokolov **çok** küçü**cük** masaya çöküp bir şey yazıyormuş.'

Küçültme bildirirken aynı zamanda sınırlandırma da göstermektedir. Bu miktarda bir sınırlandırmadır:

*Onıñ moynı **bir ğana** elidey tım qısqa edi.* (QQT,211) 'Onun boynu bir eli kadar**cık** çok kısa idi.'

*Bul avdanda äzirşe sırlasar **bir ğana** adamım bar.* (QQT,204) 'Bu bölgede şu anda sırlaşabileceğim bir **tanecik** insan var.'

Sınırlandırma zamanda olabilir:

*Munda bizge **biraz ğana** kün qıyındav bolar, biraq ol eşnärse emes.* (QQT, 280) 'Burada bize birkaç gün**cük** zorluk çıkar, fakat o da bir şey değil.'

*Tañ aldında **bir ğana** sağat mızığanı bolmasa, Abay bul kündi uyqısız ötkizdi.*

[2] Tayga: Avrasya'nın kuzeyinde, Sibirya ile Uzakdoğu'da bulunan iğne yapraklı, sık çam ormanları, tayga.

(QQT,300) 'Tan vakti bir saat**çik** kestirmesi sayılmazsa, Abay bu günü uykusuz geçirdi.'

da/de kuvvetlendirme edatı gibi kullanılır. Anlamı kuvvetlendirip vurgulamasının yanında sevimlilik ifadesi de katar.:

*Ädemi **ğana** üy eken.* (QT-M,106) 'Güzel**cecik** bir evmiş.'

1.3. Zamirlerden Sonra:

Vurgulama işleviyle kullanılırlar.

1.3.1.Şahıs Zamirlerinden Sonra:

Bu tarz kullanışlarda anlam kuvvetlendirilir. **da/de** ifadesi ağırlıktadır.

*Endeşe, **men ğana** emes, sen de oqı...* (QQT,266) 'Demek ki, ben **de** (**sadece** ben) değil sen de oku...'

1.3.2.Belirsizlik zamirlerinden sonra:

Küçültme ifadesi katması yanında kuvvetlendirme de bildirmektedir.

*Şıñğıstı panalağan Şepeden jebir körüvşiler "sol eldiñ uyıtqısı" dep Eseneyden aqıl surasa, onıñ körseter izi **birev ğana** bolatın – ol Beketov arqılı ükimetke arız joldav.* (QQT,313) 'Doğuya sığınan Şepe'den eziyet görenler "o ülkenin öncüsü" diye Eseney'e fikir sorunca, onun gösterdiği yol bir tane**cik** olur, o Beketov vasıtasıyla hükümete dilekçe gönderir.'

1.3.3.Soru Zamirlerinden sonra:

qaydan, nege, qanday gibi soru zamirlerinden sonra *ğana* kullanıldığında kelimeye "kuvvetlendirme" anlamı katmaktadır. (QTG-M, 1967:238)

Özellikle şu örnekte *nege ğana* kullanımının *neçe ök, neçe me* ile benzerliği dikkat çekicidir. (Bkz. Korkmaz 1995-I:98–109; Nalbant 2004: 73–86)

*Abay iştey qattı ökindi: —Dildäni jöneltpey, mülde ayırıp köşirip jibermey nege aldım, **nege ğana** Äygerimdi aldım.* (QTG-I,238) 'Abay çok ama çok pişman oldu: —Dilde'yi gömmeden, tamamen göçürmeden niçin aldım, **acaba niçin** Aygerim'i aldım.'

*İzdeseñ tappaytın quv müyiz saqa qulja **qaydan ğana** kep Bäşeydi izdep taptı!* (QTG-I,238) 'Arasan da bulunmaz kuru/sarı boynuz büyük dağ keçisi **acaba nereden** gelip Beşey'i arayıp buldu!'

*Qodardıñ qunın sura dep mağan jibergen **qanday ğana** Bökenşe men Borsaq!* (QTG-I, 238) 'Kodar'ın intikamını sor diye bana gönderen **nasıl olur da** Bökenşe ile Borsak (olur).'

Muğalim jaqsı oqığanına quvanıştı ekenin aşıq aytsa, ündemey qaluvğa ***qalay ğana*** *dätiñ şıdar?* (QT-M,124) 'Öğretmen iyi okuduğu için sevinçli olduğunu açıkça söylerse, sessiz kalmaya **nasıl olur da** sabredersin?'

Qaydan ***ğana*** *kelip ediñ?* (QT-M, 106) '**Acaba nereden** gelmiştin?'

*Janım-av, qay****da ğana*** *joğalıp kete qoyıp ediñ?!* (QT-S: 56) 'Canım oy, **acaba nerelere** kaybolup gittin?!'

1.4. Zarflardan Sonra:

Bu kullanışlarda genellikle vurgulama yoluyla **kuvvetlendirme** işlevi söz konusudur. Bu kuvvetlendirme sınırlandırma anlamı da içermektedir.

Zamanda sınırlandırma bildirir:

Quyrıqtan qısıp alıp alısqa süyrep aparğan ***soñ ğana*** *Aqqasqa esin jıydı.* (MÄ, 84) '**Sadece** arkasından sıkıştırıp uzağa sürüyüp götürdükten **sonra** Akkaska kendine geldi.'

Kişkene özenniñ öñ boyın örley bitken kürke-kürke köringen quba taldar da, tüp-tüp tobılğı men qarağan da düniyege osı kök jamılğan küyinde, ***bügin ğana*** *payda bolğanday qızıqtıradı.* (QQT, 223) 'Küçük derenin ön tarafında yükselerek yetişen top top görünen sarı ağaçlar da, kök kök kızılcık ağacı ile dikenli bitkiler de dünyayı bu kökler bürüdüğü sırada, **hemen/özellikle** bugün peyda olmuş gibi ilgi çekiciydi.'

Buhara, Hiva arqılı keldik, ***bügin ğana*** *qolğa ustandıq, dep tur.* (QQT, 244) 'Buhara, Hive yoluyla geldik, **özellikle bu gün** geleneklere dayandık, diyor.'

Neşe jıldan beri sarpıldanda jürgen Uşokov ***ötken küni ğana*** *birinşi ret tınış uyıqtap ketip edi.* (QQT,285) 'Nice yıldan beri boşuna koşturup duran Uşokov **özellikle geçen gün** ilk defa sakince uyuya kalmıştı.'

Teñiz tasbaqası köbinese suvdı mekendeydi de, jumırtqalaytın ***kezde ğana*** *qurğaqqa şığadı.* (QT-M,114) 'Deniz Kamlumbağası genellikle suyu mekân tutar, **sadece** yumurtalayacağı **zaman** kuru yere çıkar.'

Äkesiniñ ol vagonğa otırmav sebebi Tölepke ***endi ğana*** *tüsinikti boldı.* (QT-S, 136) 'Babasının o vagona oturmama sebebi **özellikle o anda** Tölep için açıktı.'

"—Ağaş ekkeniñizge köp boldı ma?

—Onşa köp emes, pensiyağa şıqqan ***soñ ğana****. "* (QT-S: 39) '-Ağaç ekeli çok oldu mu? // O kadar çok değil. **Sadece** emekliye ayrıldıktan **sonra**.'

Abay ***biyıl ğana*** *anıq bağaladı.* (QQT, 217) 'Abay bu yıl **da** çok değerli.'

Sizder oquvdı ***jaña ğana*** *bitirip kelgen jas mamansızdar.* (QT-S: 62) 'Sizler okulu **hemen bir müddet önce** bitirip gelen genç uzmanlarsınız.'

Mäliktiñ avdan ortalığınan oralğanına jartı-aq sağat bolğan-dı, juvınıp, kiyimin avıstırıp ***jaña ğana*** *Ravşan ekevi tamaq işeyin dep otırıp jatqan.* (QQT, 210) 'Melik'in ilçenin ortasında dolanışının üzerinden tam yarım saat geçmiş,

yıkanıp giysilerini değiştirmiş, **sadece biraz önce** Ravşan'la ikisi yemek yemek için oturmuşlar.'

Bazı örneklerde yüklemin belirttiği işin yapılma miktarında sınırlama bildirir.

*İsimizdiñ qarqını men kölemin ayqındav üşin **bir ğana** salıstıruvdı keltirsek de jetkilikti.* (QQT,248) 'İşimizin hız ve büyüklüğünü belirlemek için **sadece** (**bir kere)** karşılaştırsak da yeterli olur.'

jalğız, jaña gibi kelimelerle birlikte kullanıldığında sadece anlamı kuvvetlendirmektedir:

***Jalğız ğana** semserim bar edi – ol işimde, qında bolatın.* (MÄ, 152–153) '**Sadece sadece** kılıcım vardı, o da içte, kınındadır.'

***Jaña ğana** Ketik tavğa ilinip turğan toqımday bult bar-dı.* (QT-S: 56) '**Sadece sadece** Ketik Dağ'da asılıp duran eyer kadar bir bulut vardı.'

*Aramızdan **jalğız ğana** qorqaq, opasız şıqtı.* (QT-M: 13) 'Aramızdan **sadece sadece** korkak, vefasız çıktı.'

*Ulpan esinen tanıp qala jazdadı: murtı **jaña ğana** qırbıqtanıp kele jatqan sımbattı, suluv jas jigit!..* (QQT, 313) 'Ulpan az kalsın kendinden geçiyordu: **sadece ve sadece** bir müddet önce bıyıklarına kır düşmeye başlayan boylu poslu, yakışıklı genç bir delikanlı.'

Küçültme işlevi ile kullanılır. Burada aynı zamanda miktarda bir sınırlandırma vardır:

*Keme **aqırın ğana** keyin şeginip baradı.* (M/QQT, 71) 'Gemi yavaşça**cık** geri çekiliyor.'

*...,ilgeri qaray **tez ğana** jıljıy tüsti.* (MÄ, 278) '..., ileri doğru hızlı**ca** hareket etti.'

*Ol **aqırın ğana** jol üstine qiysayıp otıra ketti de, qayta turdı.* (M/QQT, 72) 'O yavaş**çacık** yol üstüne eğilerek oturdu ve tekrar kalktı.'

da/de kuvvetlendirme edatı işleviyle kullanılır:

*...Qoja: -Men **jaña ğana** sizge "Basqa päle – tilden" dep aytpadım ba?-" depti.* (QT-M,125) 'Yaşlı: -Ben biraz önce **de** size "Başa bela, dilden" demedim mi?" – demiş.'

-CA eki işleviyle:

*Nazıkeş **ünsiz ğana** ornınan turıp, kirli ketik ağaş ayaqtı juvıp jiberip, Jabaydıñ avzına şalap tıqtı.* (QQT, 284) 'Nazıkeş sessiz**ce** yerinden kalkıp, kirli kertilmiş ağaç bardağı yıkadı, Jabay'ın ağzına ayran koydu.'

***Ünsiz ğana** orındarınan turıp, **ünsiz ğana** arbalarına mindi de, jabaydı äkelgender avıldarına qayttı.* (QQT, 305) 'Sessiz**ce** yerlerinden kalkıp, sessiz**ce** arabalarına bindiler ve yabanî hayvanı getirenler köylerine döndüler.'

Durum zarfları ile kullanıldığında yapılan işte bir sınırlandırma bildirir:

*Marjanköl, Qundızdığa qaray!- dedi Juman **qısqa ğana**.* (QQT, 239) 'Juman

kısa**cık**:-Marjanköl, Kunduz'a doğru! dedi.'

Şeşesi jılağanda, özinin külip: "Qoy, apa, uyat emes pe? Nege jılaysıñ" dep, şeşesiniñ quşağınan ***aqırın ğana*** *bosanğanı esine tüsti.* (QT-M, 121) 'Annesi ağlayınca, o gülüp: "Bırak anne, ayıp değil mi? Niçin ağlıyorsun?" diye annesinin kucağından yavaş**çacık** indiğini hatırladı.'

1.4.1.Zarf-Fiil Eklerinden Sonra:

Vurgulama ve kuvvetlendirme işleviyle kullanılır.

*Anda-sanda oyın-savıqqa, qonaqqa bar**arda ğana** aynanı eske alasıñ.* (QQT,204) 'Arada sırada oyun ve eğlenceye, **ayrıca da** misafiliğe giderken aynayı hatırlarsın.'

*Qırın otırğan äkesiniñ kesek pişini Abayğa jartıla**y ğana** körinedi.* (QQT, 216) 'Yan oturan babasının iri alnı Abay'a **sadece** yarısıymış gibi göründü.'

*Ras. Biraq pis**kende ğana...** odan läzzet alasıñ.* (QQT, 234) 'Doğru. Fakat **sadece** olgunlaştığında ondan lezzet alırsın'

Özellikle -p zarf-fiili almış şekillerle birleştiğinde asıl fiil ve yardımcı fiilin arasına girmekte, anlamı kuvvetlendirerek işin hemen, hızlıca yapıldığını/yapılacağını bildirmektedir. Sebep de bildirebilir.

*Olar jumırtqa sanın bili**p qana qoy**ğan joq qoy, qalğan jumırtqalardı alıp qaytuv üşin jetkilikti mölşerde nöker äkelüvge iylevlerin de izdep taptı ğoy.* (QT-M: 46) 'Onlar **sadece** yumurta sayısını bilmekle yetinmediler, kalan yumurtaları alıp dönmek için yeterli sayıda nöbetçi getirme konusunda da tedbir aldılar.'

Jel tınğan. Teñiz de tınış, aşıq, aydın aqırın tınıs ***alıp*** *sondıqtan* ***qana jatır****.* (QQT, 24) 'Rüzgâr durmuş. Deniz de sakin, açık, parlak bu yüzden **de** yavaşça nefes alıyor.'

*Ğalımdar kiyt avruvın zertte**p qana qoy**may, olardıñ evolyutsiya protsesinde avruvğa qarsı küresüv sırın bilüv üşin izdenüvde.* (QT-M: 59) 'Âlimler **sadece** balina hastalığını araştırmayıp, onların gelişme sürecinde ağrıya karşı direnme sırrını bilmek için arayışta.'

1.4.2.Şart Eki Almış Gruplardan sonra:

Vurgulama işleviyle kullanılmaktadır. Anlam sebep, şart veya zamanı sınırlandırarak kuvvetlendirmektedir.

*Köñil kiri ayt**sañ ğana** ketedi.* (QQT, 224) 'Gönül kiri **sadece** anlatınca gider.'

*Qorıqqanına ğana javap berip, qorıq**sa ğana** aytqanıñdı isteytin sumdar emes pe?!* (MÄ, 193) '**Sadece** korktuğu **için** cevap verip, **sadece** korkun**ca** söylediğini yapan açıkgöz değil mi?'

Tek *istemese**ñ ğana**, eş närse qızıqtırmaydı, ne qıynamaydı, ne quvandırmaydı, ne qayğırtpaydı.* (QT-M: 114) '**Sadece** çalışmaz**sa**n, hiçbir şey ilginç gelmiyor veya

zorlamıyor veya sevindirmiyor veya kaygılandırmıyor.'

1.5. Edatlardan sonra:

1.5.1.Cümle Başı Edatlarından Sonra:

Vurgulama işleviyle kullanılmaktadır.

Bir-aq qana *küşik qalğan, buralıp tura almaydı, art jağın basa almaydı.* (MÄ, 68) '**Sadece** bir tane enik kalmış, dönemiyor, arka tarafına basamıyor.'

Bir-aq qana *aytarım bar: munı parız, qarızsız, jas tilevlestik istekten is deseñiz boldı.* (QQT, 293) **'Sadece/Mutlaka** söyleyeceğim var: buna farz olan, borçsuz, aynı genç arzuya sahip isteklerden oluşmuş bir iş deseniz olur.'

1.5.2.Son Çekim Edatlarından Sonra:

Küçültme bildirir:

Bir ***ret ğana*** *belgili bäygi jiyren atımen Arıstanbek şığıp, soñdarınan tüsip edi.* (MÄ, 66) 'Bir defa**cık** meşhur ödüle ala don atıyla Arıstanbek talip olmuş, peşlerine düşmüştü.'

Tör degeni eki-üş ***kez ğana*** *jerge jayılğan eski qurım kiyiz.* (MÄ, 189) 'Tör denilen iki üç defa**cık** yere yayılan eski isli keçe.'

İşin hemen yapıldığını veya yapılacağını bildirir. Zamanda sınırlama işlevi ile kullanılır.

Saduvaqas qonaqtar jaylanğannan ***keyin ğana*** *keldi.* (QQT, 209) 'Saduvakkas misafirler yerleştikten **hemen sonra** geldi.'

Tek osıdan ***keyin ğana****, jigit amalsız közin aşıp qalğan.* (QQT, 22) '**Sadece** ondan **sonra**, yiğit, çaresizce gözünü açmış.'

Vurgulama işleviyle kullanılmaktadır.

Biz bolıp jatqan isti telegramma, hat, gazet ***arqılı ğana*** *bilip otırdıq.* (QQT, 268) 'Biz olan işleri **sadece** telgraf, mektup, gazete vasıtasıyla öğrendik.'

Ol – janına balağan balasın ğana süysinerlik qılığı üşin, qızıqtı tili üşin, talpınğan talabı ***üşin ğana*** *"aynalayın" deydi.* (QT-S, 131) 'O, yanında **bir tek** eşit tuttuğu yavrusuna, **sadece** sevimli, hoş dilli, meraklı ve istekli olduğu için "kurban olayım" dedi.'

2. *-aq*

2.1. Farklı Yapılarda Kullanılışı

2.1.1. *biraq*

Kazak lehçesinde *-aq* en çok kalıplaşmış şekilde ve sıkça kullanılan *biraq* (< bir ök) cümle başı edatında *oq*'un düzleşmiş şekliyle karşımıza çıkmaktadır:

Berik zeyindi, ***biraq*** *jalqav.* (QT-M, 98) 'Berik akıllı, **fakat** tembel.'

2.1.2. jalğız-aq.....ğana

Jalğız-aq ..... ğana kullanışında kalıplaşmış olarak, kuvvetlendirme anlamı katar.

Jalğız-aq *jotası* ***ğana*** *bunıkine uqsamaydı: munday düñkiygen küdir emes, jazañdav.* (MÄ, 70) '**Sadece ve sadece** sırtı onunkine benzemez: bu gibi kabarık, girintili çıkıntılı değil, düzlük.'

2.1.3. *bir-aq* ve *bir-aq qana*

2.1.3.1. *bir-aq*

bir-aq kelimesinde kalıplaşmıştır. "*birkaç, birazcık, sadece bir*" anlamları vererek kuvvetlendirme veya küçültme bildirir.

Kuvvetlendirme bildirir:

...muzdıñ däl janına kelgende ***bir-aq*** *sekirip, ilip alıp ketedi.* (QT-M: 115) '....buzun tam yanına gelince **bir kez** sıçrayıp astı gitti.'

Seniñ izdeytiniñ – ***bir-aq*** *jan.* (QT-M: 134) 'Senin aradığın **sadece** bir kişi.'

Sondıqtan da sen ***bir-aq*** *jandı bilesiñ.* (QT-M: 134) 'Bu yüzden de sen **bir tek** kişiyi bilirsin.'

Eki bala quvıqtay tar, suvıq bölmeden ***bir-aq*** *şıqtı.* (QT-M: 107) 'İki çocuk kovuk gibi dar, soğuk bölmeden **bir anda** çıktı.'

Küçültme bildirir:

Soñğı ***bir-aq*** *san qalğan uvaqıtta küşik qasqırlar men qanşıqtardıñ köbi şığıp ketip, eki kök şolaq qana jemtikti julmalasıp qaldı.* (MÄ, 71) 'Sonuncu bir tane**cik** kaldığında enik kurtlar ile kancıkların çoğu çıkıp gitti, **sadece** iki boz kurt leşi parçaladı.'

2.1.3.2. *bir-aq qana*

bir-aq qana yapısıyla, "*sadece, mutlaka*" anlamları verir.

Bir-aq qana *küşik qalğan, buralıp tura almaydı, art jağın basa almaydı.* (MÄ, 68)

'**Sadece** bir tane enik kalmış, dönemiyor, arka tarafına basamıyor.'

Bir-aq qana *aytarım bar: munı parız, qarızsız, jas tilevlestik istekten is deseñiz boldı.* (QQT, 293) **'Sadece/Mutlaka** söyleyeceğim var: buna farz olan, borçsuz, aynı genç arzuya sahip isteklerden oluşmuş bir iş deseniz olur.'

2.1.4. *soñ-aq*

soñ-aq "mutlaka sonra"

Xalıqtıñ öz nanımı boyınşa qız bala qırıq, ul bala otuz künnen ***soñ-aq*** *qırqınan şığarılaberedi.* (Toy, 14) 'Halkın inancına göre kız çocuk kırk, erkek çocuk **mutlaka** otuz gün **sonra** kırklanır.'

2.2.Kelime çeşitleriyle

2.2.1.İsimlerle

Kuvvetlendirme işleviyle kullanılır.

Al, Antoşa osı bağıtıñız – ***bağıt-aq****!* (QT-S: 48) 'İşte, Antoşa bu gidişiniz, **tam** gidiş**(tir)**.'

Tavdan esken tañğı jel ***ızğarlı-aq.*** (QT-S: 58) 'Dağdan esen tan rüzgârı, **çok** soğuk**(tur)**!'

2.2.2.Sıfatlarla

Sıfat olan kelimeden sonra gelerek sıfatın anlamını kuvvetlendirir.

Mäliktiñ avdan ortalığınan oralğanına ***jartı-aq*** *sağat bolğan-dı,* ...(QQT, 210) 'Malik, ilçenin ortasında dönüşü **tam** yarım saat olmuştu,...'

Sondıqtan da sen ***bir-aq*** *jandı bilesiñ.* (QT-M: 134) 'Bu yüzden sen bir **tek** kişiyi bilirsin.'

Poezd toqtaytın raz'yezd – jeti ***kilometrdey-aq*** *jerde.* (QT-S: 59) 'Trenin durduğu istasyon **tam** yedi kilometrelik yerde.'

Bärimiz (de) ***7-aq*** *buzavlı sıyır,* ***6-aq*** *jılqı,* ***13-aq*** *qoy bar edi.* (QT-M: 113) 'Hepimizde **tam** yedi buzağılı sığır, **tam** altı at, **tam** 13 koyun vardı.'

Küni boyı jürgenderi – ***toğız-aq*** *kilometr.* (QT-M: 104) 'Gün boyunca yürüdükleri (mesafe) **tam** dokuz kilometre idi.'

*Poezd toqtaytın raz'yezd – jeti kilometr****dey-aq*** *jerde.* (QT-S: 59) 'Trenin durduğu istasyon **tam** yedi kilometrelik yerde.'

Niteleme sıfatlarından sonra gelerek bunları zarf haline getirir.

Leninniñ ornında basqa adam bolsa, joğarı ***bilimsiz-aq*** *qala berer edi.* (QT-M: 29) 'Lenin'in yerinde başka adam olsa, **gerçekten** ilimsiz kalıverirdi.'

2.2.3. Zamirlerle

Tüyisken jerdegi söylengen söz ***ostı-aq*** *boldı.* (QT-M: 104) 'Kavuşulan yerde söylenen söz **tam** bu oldu.'

Sen-aq *bara ğoy.* (QT-M: 109) 'Sen **mutlaka** gidekoy.'

Öleñge ***ärkimniñ-aq*** *bar talası.* (QT-M: 114) '**Mutlaka** herkesin şarkıya ilgisi var.'

Sol ***sol-aq*** *eken manadan beri sır bermey turğan köpir birden opırılıp, üstindegi maşiyna, bronetransportyorlerimen qosa tömen qaray zımıray jöneldi.* (QT-M: 151) 'O, **sadece** buymuş; eskiden beri sır vermeyen köprü birden çöküp, üstündeki araba ve zırhlı arabalar hep birlikte aşağı doğru uçtu.'

Şahıs ve işaret zamirlerinden sonra gelerek yeni bir gramer yapısı oluşturmadan zamirin anlamını kuvvetlendirir.

Tüyisken jerdegi söylengen söz ***ostı-aq*** *boldı.* (QT-M: 104) 'Kavuştuğu yerde söylediği söz **tam** bu oldu.'

Sen-aq *bara ğoy.* (QT-M: 109) 'Sen **mutlaka** gidekoy.'

Äriyne, maldı ***ärkim-aq*** *bağadı.* (QT-M: 113) 'Elbette, mala **mutlaka** herkes bakar.'

Sol ***sol-aq*** *eken manadan beri sır bermey turğan köpir birden opırılıp, üstindegi maşiyna, bronetransportyorlerimen qosa tömen qaray zımıray jöneldi.* (QT-M: 151) 'O, bu**dur**; eskiden beri sır vermeyen köprü birden çöküp, üstündeki araba ve zırhlı araçlar hep birlikte aşağı doğru uçtu.'

Dönüşlülük zamiri olan *öz* ile oluşturduğu *öz + aq* yapısında anlamı kuvvetlendirir. Kendiliğinden anlamı veren bir tarz zarfı gibi kullanılır.

Tüsindim, qalqam, ***özim-aq*** *aytayın ataña.* (QT-S, 107) 'Anladım, canım, babana **bizzat** ben söylerim.'

"Moskva" "Gorkiy" "Kiyev" "Minsk" degen sovhozdardıñ attarınıñ ***özi-aq*** *olardı uyımtastırğan adamdar jöninde aytıp tur.* (QT-M: 7) 'Moskova, Gorki, Kiyev, Minsk çiftliklerinin **asıl** adları onları kuran insanların adlarıdır.'

2.2.4. Zarflarla

Bu örneklerde *–aq* kuvvetlendirme yanında sınırlandırma da bildirmektedir.

Alıstan-aq Abayğa tuvra bettep, özgelerge qaramastan, tek Abaydıñ özine ğana arnağanday bop: -Assalavmälikiym, Abay ağa! – dedi. (QQT, 242) 'Ta uzaktan Abay'a doğru bakıp, başkalarına bakmadan, sadece Abay'a -özelmiş gibi "Esselâmünaleyküm, Abay Ağa!" dedi.'

Qayğılı bir sır körge Birge-aq ketsin degendey bolıp, tısqa şıqtı. (MÄ, 202) 'Kaygılı bir sır ta mezara kadar birlikte gitsin der gibi dışarı çıktı.'

Eki bala quvıqtay tar, suvıq bölmeden bir-aq şıqtı. (QT-M: 107) 'İki çocuk kovuk

gibi dar, soğuk bölmeden bir anda çıktı.'

Leninniñ ornında basqa adam bolsa, joğarı bilimsiz-aq qala berer edi. (QT-M: 29) 'Lenin'in yerinde başka adam olsa, gerçekten ilimsiz kalıverirdi.'

..Qayratqınıñ qalasına jetkende, kün batardıñ az-aq aldı edi. (QT-7: 104) '...Kayratkı şehrine ulaştıklarında, gün batımının hemen öncesiydi.'

2.2.5. Edatlarla

Edatlarla kullanıldığı örneklerde de sınırlandırma anlamı daha kuvvetlidir.

*Xalıqtıñ öz nanımı boyınşa qız bala qırıq, ul bala otuz künnen **soñ-aq** qırqınan şığarılaberedi.* (Toy, 14) 'Halkın inancına göre kız çocuk kırk, erkek çocuk **mutlaka** otuz gün **sonra** kırklanır.'

***Sonday-aq** Barents teñiziniñ Kil'den aralında Mogil'naya dep atalatın köl bes qabattan turadı.* (QT-M: 136) '**Daha sonra**sında Barents denizinin Kil'den adasında Mogil'naya diye adlandırılan göl beş tabakadan oluşur.'

2.3.Cümlenin öğeleriyle

2.3.1.Özneyle

Jalğız-aq jotası ğana bunıkine uqsamaydı: munday düñkiygen küdir emes, jazañdav. (MÄ, 70) 'Sadece ve sadece sırtı onunkine benzemez: bu gibi kabarık, girintili çıkıntılı değil, düzlük.'

Bir-aq qana aytarım bar: munı parız, qarızsız, jas tilevlestik istekten is deseñiz boldı. (QQT, 293) 'Sadece/Mutlaka söyleyeceğim var: buna farz olan, borçsuz, aynı genç arzuya sahip isteklerden oluşmuş bir iş deseniz olur.'

Öleñge ärkimniñ-aq bar talası. (QT-M: 114) 'Mutlaka herkesin şarkıya/şiire ilgisi var.'

2.3.2. Zarfla

Zarf olan kelimelerle kullanıldığında genellikle sınırlandırma bildirmektedir. Bazen de zarf olan kelimeden sonra gelerek zarfın anlamını kuvvetlendirir.

*Köp **uzamay-aq** selo jaqtan gürildegen motor üni estildi.* (QT-M: 151) '**Henüz** çok geçmeden köy tarafından gürüldeyen motor sesi duyuldu.'

*Soldattar sol **sätte-aq** aynala japırlap kelip, Amangeldini qorşap aladı.* (QT-M: 56) 'Askerler **tam** o anda çevreyi dolanıp, Amangeldi'yi kuşattılar.'

*Jigitter **jaqsı-aq** soğısıp jatır.* (QT-S, 83) 'Yiğitler, **çok** iyi savaşıyor.'

*Bişara bolğan şeşelerim aqırğı qayğımdı körmey-**aq**, bilmey-**aq** qoysın!* (MÄ, 202) 'Çaresiz kalan annelerim, son kaygımı hiç görmesin **de**, hiç bilmesin **de**!'

*Jazıp jatqan kezderde, / **Asıqpay-aq** kütedi.* (QT-S: 47) 'Yazdığı zamanlarda / **Hiç**

acele etmeden bekler.'

Zaman isimlerinden sonra gelerek zaman ifadesinin anlamını kuvvetlendirir veya çabuklaştırır.

Xalıqtıñ öz nanımı boyınşa qız bala qırıq, ul bala otuz ***künnen soñ-aq*** *qırqınan şığarılaberedi.* (Toy, 14) 'Halkın inancına göre kız çocuk kırk, erkek çocuk **mutlaka** otuz gün sonra kırklanır.'

Mäliktiñ avdan ortalığınan oralğanına ***jartı-aq*** *sağat bolğan-dı, juvınıp, kiyimin avıstırıp jaña ğana Ravşan ekevi tamaq işeyin dep otırıp jatqan. (QQT, 210)* 'Melik'in ilçenin ortasında dolanışının üzerinden tam yarım saat geçmiş, yıkanıp giysilerini değiştirmiş, **sadece biraz önce** Ravşan'la ikisi yemek yemek için oturmuşlar.'

Puşkin, Lermontov şığarmaların XIX ***ğasırda-aq*** *köp elderden burın avdaruvğa jarağan til.* (QT-S: 7) 'Puşkin, Lremontov eserlerini **tam** 20. asırda bir çok ülkeden önce aktarmaya yarayan dil.'

Soldattar sol ***sätte-aq*** *aynala japırlap kelip, Amangeldini qorşap aladı.* (QT-M: 56) 'Askerler **tam** o anda çevrede dolanıp gelip, Amangeldi'yi kuşattılar.'

Ötken ***ğasırlarda-aq*** *şığıs xalıqtarınıñ tariyhı men etnografiyasın zerttey bastağan şetel jäne Orıs şığıs zerttevşileri Qazaqtıñ ädet-ğruptarı men salt-dästürlerine, oyın-savıqtarına köñil avdarıp, qızıqtı materialdar qaldırğan.* (Toy, 702) '**Ta** geçmiş asırlarda doğu halklarının tarihi ile etnografyasını araştırmaya başlayan yabancı ve Rus doğu araştırıcıları Kazakların adet, örf ve geleneklerini, oyun ve eğlencelerinimerak edip, ilgi çekici örnekler toplamış.'

Mine, anağa degen mahabbat seniñ qundaqta jatqan ***küniñnen-aq*** *bastaladı.* (QT-M: 134) 'İşte, anaya dair muhabbet, **ta** senin kundakta yattığın günden başlar.'

Jıl sayın ***köktem bolsa-aq****, ol ökpesi qabınıp qadaq bolıp avıra beredi.* (QT-M: 43) 'Her yıl **tam** bahar olduğunda, o ciğerleri iltihaplanır, şişer, hastalanıverir.'

Durum ve zaman zarflarından sonra kullanıldığında zaman ifadelerini bağlayan bir bağ ifadesi de görür.

Qayğılı bir sır körge ***birge-aq*** *ketsin degendey bolıp, tısqa şıqtı.* (MÄ, 202) 'Kaygılı bir sır **ta** mezara kadar birlikte gitsin der gibi dışarı çıktı.'

Leninniñ ornında basqa adam bolsa, joğarı ***bilimsiz-aq*** *qala berer edi.* 'QT-M: 29) 'Lenin'in yerinde başka adam olsa, **gerçekten** ilimsiz kalıverirdi.'

Xalıqtıñ öz nanımı boyınşa qız bala qırıq, ul bala otuz künnen ***soñ-aq*** *qırqınan şığarılaberedi.* (Toy, 14) 'Halkın inancına göre kız çocuk kırk, erkek çocuk **mutlaka** otuz gün sonra kırklanır.'

Mäliktiñ avdan ortalığınan oralğanına ***jartı-aq*** *sağat bolğan-dı, juvınıp, kiyimin avıstırıp jaña ğana Ravşan ekevi tamaq işeyin dep otırıp jatqan.* (QQT, 210) 'Melik'in ilçenin ortasında dolanışının üzerinden tam yarım saat geçmiş, yıkanıp giysilerini değiştirmiş, **sadece biraz önce** Ravşan'la ikisi yemek yemek için oturmuşlar.'

Soldattar sol ***sätte-aq*** *aynala japırlap kelip, Amangeldini qorşap aladı.* (QT-M: 56) 'Askerler **tam** o anda çevrede dolanıp gelip, Amangeldi'yi kuşattılar.'

-GAn+da(n) + aq yapısıyla kullanıldığında asıl fiil ile zarf-fiil arasındaki zaman bağını çabuklaştırır.

Bulanbay men Sügiräli birin-biri tanığan jerden-aq qarsı umtılıp edi, alğaşqı ***silteskende-aq,*** *soyıldarı şart-şurt sınıp qaldı.* (QT-M: 135) 'Bulanbay ile Sügirali birbirini tanıdıkları yerde karşılıklı atılmışlardı, ilk hamlelerinde topuz/çomakları kırıldı.'

Äv ***degende-aq*** *sol ädisime saluvğa tırıstım.* (QT-M: 62) '**Tam** "hey" deyince, o yöntemi uygulamaya çalıştım.'

Ospan osını ***körgennen-aq*** *Smağul qasınan kete almadı.* (QT-M: 139) 'Osman **tam** olarak onu görünceye kadar Smağul yanından ayrılamadı.'

Sanay jürüv baqtaşınıñ ädeti ğoy, men bir ***qarağanda-aq****, on bes kitap ekenin sıdırtıp sanap şıqtım.* (QT-S: 46) 'Sayarak yürümek çobanın âdeti ya, ben **bir baktığımda**, on beş kitap olduğunu hızla saydım.'

2.3.3.Yer Tamlayıcısıyla

Kesinlik verir. Bildirilen yeri belirler.

Bulanbay men Sügiräli birin-biri tanığan ***jerden-aq*** *qarsı umtılıp edi, alğaşqı silteskende-aq, soyıldarı şart-şurt sınıp qaldı.* (QT-M: 135) 'Bulanbay ile Sügirali **tam** birbirini tanıdıkları yerde karşılıklı atılmışlardı, ilk hamlelerinde topuz/çomakları kırıldı.'

2.3.4. Yüklemle

Birleşik fiil yapılarında asıl fiil ile yardımcı fiil arasına girerek ("-p + aq") bu zarf fiil ile cümlenin asıl fiili arasındaki ilişkiyi kuvvetlendirir.

Belin qınaq buvnğan qara kök gimnasterkası özine öte ***jarasıp-aq*** *tur.* (QT-S: 60) 'Belini sıkıp duran kara yeşil asker gömleği ona **gerçekten çok** yakışmış.'

-aq dil birimi, arasıra isim cümlelerinde "–dır" cevher fiiline eşit bir kuvvetlendirme görevi yüklenir.

Al, Antoşa osı bağıtıñız – bağıt-aq! (QT-S: 48) 'İşte, Antoşa bu gidişiniz, tam gidiş(tir).'

Tavdan esken tañğı jel ızğarlı-aq. (QT-S: 58) 'Dağdan esen tan rüzgârı, çok soğuk(tur)!'

Äsirese anav böline, bir bölek qaravıtqan alabotağa qaray bet alğan aq moynağı tipten süykimdi-aq. (QT-M: 79) 'Özellikle bu bölünerek, bir bölüm kararan kazayağı otuna doğru yüz dönen ak boynu gerçekten sevimlidir.'

Özi qazaqşa-orısşa suvday! – dedi Boraş, aqırın sıbırlap. / -Joq, üş emes, äli ekev-aq! –

dedi Şegen. (QT-S: 47) 'Boraş yavaşça fısıldayıp: -Onda, Kazakça, Rusça su gibi! dedi. / Şegen:-Hayır, üç değil, hala tam ikidir! – dedi.'

Özi qazaqşa-orısşa suvday! – dedi Boraş, aqırın sıbırlap. / -Joq, üş emes, äli ekev-aq! – dedi Şegen. (QT-S: 47) 'Boraş yavaşça fısıldayıp: -Onda, Kazakça, Rusça su gibi! dedi. / Şegen:-Hayır, üç değil, hala tam ikidir! – dedi.'

Köktem şığa-aq, jeri qunarlı dep uyğarıp, Köközektiñ qanşa jıldan beri kele jatqan eski şeñgelderin tügel qıyrattı. (QT-M: 117) 'Bahar tam olarak gelince, yer verimli diye düşünüp, Köközek'in uzun yıllardan beri var olan eski dikenli tellerinin ne kadar varsa tamamını dağıttı.'

3. *tek*

Tek, eklendiği kelimeye açık bir sınırlandırma anlamı katmaktadır.

3.1.Kullanıldığı Yere Göre Değerlendirilmesi

3.1.1.Cümle Başında Kullanılışı

Cümlenin başında yer alarak cümledeki herhangi bir kelime veya kelime grubunu vurgular. Vurgulama ve kuvvetlendirme işleviyle kullanılmaktadır.

Tek anda-sanda artındağı tirkemege qarap qoyadı. (QT-S: 28) 'Sadece ara sıra ardındaki römorka bakıyor.

Tek jeri biyik bolğandıqtan, jemis ösedi, biraq pispeydi. (QT-S, 92) 'Meyve, sadece yeri geniş olduğundan büyür fakat olgunlaşmaz.'

Qay säti tüskeni boladı da. Tek torığan añ şıqsın deñiz...(QQT, 234) 'Uygun bir zaman olur ya. Sadece ümidini kesen hayvan çıksın deyin.'

Ulttıq bank öz qızmetin tävelsiz jürgizedi. Tek memleket başsısına esep beredi. (QT,2002: 211) 'Millî banka hizmetini bağımsız yürütüyor. Sadece memleket başkanına hesap verir.'

En çok kullanılan şekillerinden biri *tek ğana/qana*'nın birlikte kullanıldığı şekillerdir. *Tek* ve *ğana/qana*'nın birlikte kullanıldığı örneklerde de sınırlandırma anlamı vardır. Önceki cümledeki anlamı başına geldiği cümlede pekiştirir, vurgular.

Abay özin de, aynala jurttı da tegis umıtıptı. ***Tek qana*** *tüs artınan bolğan jürek quyının añğaradı.* (QTG-I, 238) 'Abay kendisini de, yanındaki otağı da tamamen unutmuştu. **Ancak** düş ardından gelen yürek kasırgasını hissediyor.'

Olardıñ jasaluv jolı söz tuvdıruv amaldarınıñ morfologiyalıq täsili arqılı jasalsa da, är türli söz tuvdıruvşı qosımşalardı (jurnaqtardı) qabıldav jolımen emes, ***tek qana*** *barıs, şığıs septik jalğavlarınıñ konservatsiyalanuvı jolımen jasalğan.* (QTG-I, 238) 'Onların yapısı kelime türetme yollarının morfolojik yöntemi ile olsa da, her tür kelime türetme ekini bünyesine alarak değil, **sadece** yönelme ve ayrılma hal eklerinin korunması yoluyla oluşturulmuş.'

3.1.2. Kelime ve kelime grubunun başında

Kelime grubunun öncesinde yer alarak kelime grubunu vurgular.

*Salım septevligi **tek** jıl, köktem, jaz, qıs, küz sözderimen qoldanıladı.* (QT-M, 98) 'Salım son çekim edatı **sadece** yıl, bahar, yaz, kış, güz sözleriyle kullanılır.'

*Bir suvıq päle kele jatqanın **tek** denem sezdi.* (MÄ, 153) 'Soğuk bir belanın geldiğini **sadece/bir tek** vücudum sezdi.'

Toqılğan buyımdardıñ bäri de mağan tek qolmen isteletindey körinetin. (QT-S: 73) 'Dokunmuş eşyaların hepsi de bana sadece elle işlenmiş gibi göründü.'

Älemdik narıqqa tek şiykizat şığarğan ekonomika eşqaşan damımaydı. (QT, 2002: 182) 'Uluslar arası piyasaya sadece hammadde veren ekonomi hiçbir zaman gelişmez.'

Tek qana yapısı da aynı işlevle kullanılır.

..al Özbek tiliniñ basqa ğılmiy grammatikasında demevlikter tek qana 5 türge bölünedi. (TTSG, 138) '...Özbek dilinin diğer ilmî gramerlerinde "demevlikler" sadece beş gruba ayrılırlar.'

Sodan bastap meniñ ermegim tek qana kitap boluvğa aynaldı. (QT-S: 32) 'Ondan itibaren benim uğraşım sadece kitap yazmaya dönüştü.'

Jaqsız söylem tek qana bayandavışına negizdeledi. (QT-S, 148) 'Sadece şahıssız cümle yüklemi esas alır.'

3.2. Farklı Yapılarda Kullanılışı

3.2.1. *tek … ğana/qana* yapısıyla kullanılışı

Bu örneklerde *tek + kelime + ğana* kullanışı kadar *tek + kelime grubu + ğana* kullanılışı da yaygındır. Anlamı kuvvetlendirmektedir.

... armandı bop jürgen tek Ulbike, Bayandar ğana emes. (QTG-I, 238) '...arzulu olan sadece Ulbike, Bayandar da değil.'

Biz tek qarapayım ğana sport alañın jasaymız. (QT-S: 71) 'Biz sadece sıradan bir spor alanı da yapacağız.'

Tek qasına taqap kelgende ğana Jamantay ekenin bilisti. (MÄ, 282) 'Sadece yanına yaklaştığında Jamantay olduğunu anladı.'

Tek burınğı direktordıñ päterindegi bufet-şkaf qana saqtalğan. (QQT, 278) 'Sadece ve sadece önceki müdürün dairesindeki dolap korunmuş.'

tek ....qana şekli de vurgulama ve kuvvetlendirme işleviyle kullanılmaktadır.

...qubılıs jayında bayandavdı bildirmeytin, tek atap qana qoyatın söylemniñ türi. (QT-S, 148) '...yapısında yüklemi bildirmeyen, sadece adlandıran cümle türü.'

... degen söylemderdiñ alğaşqı ekevi is-oqiyğanı bayandamaydı, tek atap qana qoyadı: Tün. (QT-S, 120) '...şeklindeki cümlelerin ilk ikisi iş ve olayı bildirmiyor, sadece

adlandırıyor: Gece.'

Birıñğay müşe türinde tek bastavış qana emes, basqa müşeler de –bayandavış, tolıqtavış, anıqtavış jäne pısıqtavış- aytıla beredi. (QT-S, 90) 'Benzer öğe tütünde sadece ve sadece özne değil, başka öğeler de –yüklem, nesne, niteleyici ve zarf-söyleniverir.'

3.2.2. *tek... ne* yapısıyla kullanılışı:

tek ... ne, vurgulama işleviyle kullanılmaktadır. Örneklerde bağlama işlevinin de olduğu, özellikle *tek...ne* yapısının bağlama edatı gibi kullanıldığı da görülmektedir. Burada bağlama işlevini yerine getiren *tek*'ten çok *ne*'dir.

Munaylı avdandarğa tek samolyetpen ne vertolyetpen baruvğa boladı. (QT-S, 83) 'Petrol bölgelerine sadece uçakla veya helikopterle gitmek mümkündür.'

Tilimizdegi munday sözder tek söz ben sözdi ne söylem men söylemdi baylanıstırıp, keyde sözge qosımşa mağına üstep turadı. (QT-M, 94) 'Dilimizdeki bu tür kelimeler sadece kelimeyle kelimeyi veya cümleyle cümleyi bağlayıp, bazen kelimeye ek anlam katıyorlar.'

Sonuç

Ahmet Bican Ercilasun, "La Enklitiği ve Türkçede Bir Pekiştirme Enklitiği Teorisi" (2008: 35–56) adlı yazısında enklitik veya ek-edatlarla ilgili özellikle lA enklitiği çevresinde enklitikler ile ilgili değerlendirmeler yapmaktadır. Bugüne kadar yayınlanmış makaleleri ve öne sürülmüş görüşleri de bir araya toplayan yazıda "Pekiştirme Enklitiği Teorisi" adıyla bir teori ortaya konmuştur. Sonuç bölümündeki değerlendirmemizde bu teori de göz önünde bulundurulacaktır. Üzerinde çalıştığımız *tek* dil biriminin enklitik bir yapısı bulunmamaktadır. *Tek*, anlamı vurgulayan ve kuvvetlendiren bir dil birimidir. Fakat *ğana/qana* ve *-aq* dil birimlerinin kullanışları enklitik olabilecekleri düşüncemizi güçlendirmektedir. Bu teoriye göre de değerlendirerek ele alacak olursak:

1. *ğana/qana* ile ilgili olarak Kazak Türkçesi gramerlerinde edat, bağlaç ve edata benzer gibi ifadeler kullanılmaktadır.

2. Bu dil birimi bütün kelimelerle birleşebilmekte, sonuna geldiği kelimenin anlamını pekiştirmekte ve kuvvetlendirmektedir. Küçültme ifadesi de eklemektedir. Yani kelime türü ayırt etmemektedir.

3. Sadece kelimeyi değil, kelime grubu veya cümleyi de içine alan işlevleri vardır.

4. Edat görevinde kullanılsaydı, cümleden çıkarıldığında anlamın bozulması veya eksik kalması gerekirdi. Bu yapıları cümleden çıkardığımızda sadece sınırlandırma, kuvvetlendirme anlamları kaybolmaktadır. Cümlede bir eksiklik veya anlam bozulması gerçekleşmemektedir.

Bunun yanında bu peliştirme enklitikleri üst üste de gelebilmektedir. Özellikle küçültme ekinden sonra gelip anlamı kuvvetlendirmesi ek-edat olabileceğini düşündürmektedir. Bu konuda Räsänen'in verdiği ve ek-edat olarak belirttiği örneğe benzer örneklerle de karşılaşmaktayız: *kişkene ğana / kişkentay ğana*. Sıfat ve zarf olan kelimelerle birleştiğinde de kuvvetlendirme ve pekiştirme anlamı daha çok ortaya çıkmaktadır.

5. *ğana/qana*, genellikle kişide, nesnede ve harekette sınırlandırma ve kuvvetlendirme yapmaktadır. Bu tür pekiştirme enklitikleri, birlikte kullanıldıkları kelimeye sadece pekiştirme değil, sınırlandırma, kuvvetlendirme, hitap, bağlama, benzerlik, zaman, vs. gibi anlamlar da katabilirler.

6. Yüklem olabilen isme eklendiğinde onun şahıs ekini alması *erür* veya *turur*'un işlevinden farklı değildir.

7. Bu ek-edatlar, birbirlerinin yerine rahatça geçebilmektedirler.

8. Kazak Gramerlerinde genellikle *ğana/qana* şeklini tesbit ettiğimiz dil biriminin ince ünlülü *–kene* şekli ekleşerek kullanıldığı *kişkene* örneği dışında kullanılmamaktadır. Bu açıdan ele aldığımızda dilin ses özelliklerine uygun olmadığını görürüz. Bu uyum şart da değildir.

9. Bu dil birimleri vurgusuzdurlar. Vurgu kendilerinden önceki heceye atılmıştır.

10. *tek, tek ğana/qana, tek....ğana/qana; tek....ne* yapıları da *ğana*'ya benzer bir görevle, sınırlandırma ve kuvvetlendirme işleviyle kullanılmaktadır. *tek*'in kullanımında da aynı kuvvetlendirme ve vurgulama işlevi vardır. Cümleden çıkarıldığında cümlede herhangi bir bozulma ve eksiklik oluşmamaktadır. Tek farkı bu dil birimleri *ğana* gibi kelimeden sonra değil genellikle kelimeden önce yer almaktadır. Bunları vurgulayıcı dil birlikleri olarak enklitiklerden ayrı düşünmek daha doğrudur.

11. Özellikle *tek....ne* kullanışında bağlama işlevi dikkat çekmektedir. Bu işlevine ek olarak sınırlandırma anlamı da vermektedir.

12. *-aq* ise bir edatken zamanla ekleşme eğilimi göstermiş, kalın ve ince şekilleri ortaya çıkmış yapılardandır. Kazak Türkçesinde ince şekli kullanılmamakta, sadece ekleşmiş olarak veya ekleştiği kelimeyle arasına bir çizgi konularak *–aq* şekli kullanılmaktadır.

13. Bu dil birimleri (: *ğana/qana, -aq*), zaman ve yer isimlerine, sıfat ve zarflara, sayı isimlerine eklenerek anlamı değiştirmemekte kuvvetlendirip pekiştirmektedir.

14. Bütün bu dil birimleri genellikle, kişide, nesnede, zamanda, harekette sınırlandırma ve kuvvetlendirme yapıyor. Vurgulama işleviyle kullanılıyor. Küçültme ekinden sonra gelerek anlamı kuvvetlendiriyor. Anlamda sınırlandırma işleviyle de kullanılıyor.

Bu yapıların (: *ğana, -aq*) söz dizimi içindeki kullanım ve işlevleri ek-edat (enklitik)

olabileceklerini düşündürmektedir.

Kısaltmalar

AKT= *Azırkı Kırgız Tili-Morfologiya.* Bkz. DAVLETOV,S., KUDAYBERGENOV,S. (1980)

QG= *Qazaq Grammatikası – Fonetika, Söz Jasam, Morfologiya, Sintaksis* (2002)

QQT= Qazirgi Qazaq Tili. Bkz QALİYEV,Ğ.; ORALBAYEVA,N.; QASIMOVA,B.; ŞALABAYEV,B.; TÖLEGENOV,O. (1997)

QT= *Qazaq Tili* Bkz. QADAŞEVA,Q., ERNAZAROVA,Z.Ş., QANAFİYEVA,Q.Q. (2002)

QTFS= *Qazaq Tiliniñ Frazeologiyalıq Sözdigi*. Bkz. KEÑESBAYEV, I. (1977)

QTG-I= *Qazaq Tiliniñ Grammatikası-I – Morfologiya* (1967)

QT-M= *Qazaq Tili-Morfologiya.* Bkz AXANOV, K; AYĞABILOV, A. (1989)

QTS= *Qazaq Tiliniñ Sözdigi* (1999)

QT-S= *Qazaq Tili-Sintaksi*s. Bkz AMANJOLOV, S.; ÄBİLQAYEV, A. (1991).

Q-TS= *Qazaqşa-Türikşe Sözdik.* Bkz KOÇ, Kenan; BAYNİYAZOV, Ayabek; BAŞKAPAN, Bexbiy (2003).

KTS= *Kazak Türkçesi Sözlüğü*. Bkz ORALTAY, Hasan; YÜCE, Nuri; PINAR, Saadet (1984)

QTTS= *Qazaq Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi* (1959)

MÄ=*Muhtar Äwezov–Seçilmiş Hikayeler.* Bkz TAMİR,F.; ARICAN,H.(1997)

ÖTG= *Özbek Tili Grammatikası.* Bkz ABDURAHMANOV, G.A. (1975)

T.B.= *Til Bilimi.* Bkz XASENOV, Ämedi (2003)

TLG= *Türk Lehçeleri Grameri*. Bkz ERCİLASUN, A.B. (Editör) (2007)

Toy= *Toy* . Bkz SAPARALI, B.; DÄVRENBEKOV, J. (1993)

Kaynaklar

ABDURAHMANOV, G.A. (1975) *Özbek Tili Grammatikası,* c.I, Taşkent.

AXANOV, K; AYĞABILOV, A. (1989) *Qazaq Tili-Morfologiya.* Almatı.

ALKAYA, Ercan, (2008) Eski Türkçe –qıña Ekinin Türk Lehçelerinde ve Türkiye Türkçesi Ağızlarındaki Kullanımı Üzerine, *Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaşları Çalıştayı (25-30 Mart 2008) Harran Ünv. Urfa.* (Yayınlanmamış bildiri)

AMANJOLOV,S.; ÄBİLQAYEV,A. (1991) *Qazaq Tili-Sintaksis*. Almatı.

ARAT, Reşit Rahmeti (1979) *Yusuf Has Hâcib, (Haz. Reşit Rahmeti ARAT), Kutadgu Bilig I. Metin.*TDK Yay. Ankara,.

ARAT, Reşit Rahmeti (1985) *Kutadgu Bilig, II*. Çeviri. TDK Yay. Ankara.

ARAT, Reşit Rahmeti (1979) Yay. Haz. Kemal ERARSLAN, O. Fikri SERTKAYA, Nuri YÜCE. *Kutadgu Bilig- III. İndeks.* TKAE Yay. İstanbul.

ARIKOĞLU, Ekrem(2005) *Örnekli Hakasça-Türkçe Sözlük.* Akçağ Yay. Ankara.

ATALAY, Besim(1985-1986) *Kaşgarlı Mahmut, Divanü Lugat-it-Türk*, TDK Yay. Ankara. c. I; III, IV-Dizin.

BARUTÇU ÖZÖNDER, F. Sema (2001) Türkçe Enklitik Edatlar Üzerine: çI / çu. *Kök Araştırmalar*. Cilt III, sayı: 2, Güz.

ÇAĞATAY, Saadet (1978) Türkçede *ki < erki*. *Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler* AÜ DTCF Yay. Ankara.

DAVLETOV,S., KUDAYBERGENOV,S. (1980) *Azırkı Kırgız Tili-Morfologiya.* Frunze.

ERCİLASUN, A. B. (Editör) (2007) *Türk Lehçeleri Grameri,* Akçağ Yay. Ankara.

ERCİLASUN, A. Bican (2008) La Enklitiği ve Türkçede Bir Pekiştirme Enklitiği Teorisi. *Dil Araştırmaları*, S. 2-Bahar, Ankara, 35–56.

ERDAL, Marcel (1991) *Old Turkic Word Formation.* C. I,II. Wiesbaden.

ERGİN, Muharrem (1980) *Orhun Abideleri*. Boğaziçi Yayınları. İstanbul.

GABAİN, A.von. (Çev.M. AKALIN)(1988) *Eski Türkçenin Grameri*. TDK Yay. Ankara.

HACIEMİNOĞLU, Necmettin(1992) *Türk Dilinde Edatlar*. MEB Yay. İstanbul.

XASENOV, Ämedi (2003) *Til Bilimi*. Almatı.

QADAŞEVA,Q., ERNAZAROVA,Z.Ş., QANAFİYEVA,Q.Q. (2002) *Qazaq Tili*. Almatı.

QALİYEV,Ğ.; ORALBAYEVA,N.; QASIMOVA,B.; ŞALABAYEV,B.; TÖLEGENOV,O. (1997) Qazirgi Qazaq Tili, Almatı.

KARAHAN, Leyla (2007) Vurgulama İşlevli Dil Birimleri Üzerine. *Uluslar arası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi.*(27-28 Ağustos 2007/UTEK) TC. İstanbul Kültür Üniversitesi (Yayınlanmamış bildiri)

KARAÖRS, Metin (2005) *Karşılaştırmalı Şekil ve Cümle Bilgisi.* Akçağ Yay. Ankara.

KASAPOĞLU ÇENGEL Hülya (2005) *Kırgız Türkçesi Gramer*i. Akçağ Yay. Ankara.

"QAYNAR" Universiteti Qazaq Filologiyası Fakul'teti (2001) *Qazaq Tili Tariyhı men Diyalektologiyası*. Almatı.

Qazaq SSR Ğılım Akademiyası Til Bilimi İnstitutı (1967) *Qazaq Tiliniñ Grammatikası-I – Morfologiya*. Almatı.

Qazaq SSR Ğılım Akademiyası Til Men Ädebiyat İnstitutı (1959) *Qazaq Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi*. Almatı.

Qazaqstan Respublikası Bilim Jäne Ğılım Ministrligi A. BAytursınulı Atındağı Til Bilimi İnstitutı (2002) *Qazaq Grammatikası – Fonetika, Söz Jasam, Morfologiya, Sintaksis*. Astana.

Qazaqstan Respublikası Ğılım Jäne Joğarı Bilim Ministrligi Ulttıq Ğılım Akademiyası A. Baytursınulı Atındağı Til Bilimi İnstitutı (1999) *Qazaq Tiliniñ Sözdigi*. Almatı.

KEÑESBAYEV, I. (1977) *Qazaq Tiliniñ Frazeologiyalıq Sözdigi*. Almatı.

KOCASAVAŞ, Yıldız, (2003) "*Çağatay Metinlerinde Görülen LA Hakkında*", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Şubat.

KOÇ, K.; BAYNİYAZOV, A.; BAŞKAPAN, B. (2003) *Qazaqşa-Türikşe Sözdik*, Türkistan.

KOÇ, Kenan; DOĞAN, Oğuz (2004) *Kazak Türkçesi Grameri.* Gazi Kitabevi. Ankara.

KORKMAZ, Zeynep (1995-1) Türkçede ok/ök Pekiştirme (İntensivum) Edatı Üzerine, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar.* I.C., TDK Yay. Ankara.

KORKMAZ, Zeynep (1995-2) Türkçede Ek Yığılması Olaylarının Meydana Gelişi Üzerine, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar, I.C*. TDK Yay. Ankara.

LESSİNG, Ferdinand D. (1995) *Mongolisch – English Dictionary*, Bloomington- İndiana, 1995 (Türkçe çev.: G. KARAAĞAÇ, Moğolca-Türkçe Sözlük, TDK Yay., Ank. 2003)

NALBANT, Mehmet Vefa (2004) Türkçe Enklitik Edatı "LA", *V. Uluslar arası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II*. (20–26. 09. 2004). TDK Yay. Ankara.

NALBANT ÖZKAN, Bilge (2005) Ne Kelimesinin Farklı Bir Kullanışı Üzerine. *Türkoloji Dergisi*, XVI. Cilt, Dil ve Edebiyat Araştırmaları Derneği Yayınları:4, s. 73–86.

NASKALİ, GÜRSOY, Emine (1997) *Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu*. TDK Yay. Ankara.

NURMAHANOVA, Ä. N. (1971) *Türki Tilderiniñ Salıstırmalı Grammatikası*. Almatı.

ORALTAY, HAsan; YÜCE, Nuri; PINAR, Saadet (1984) *Kazak Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul.

ÖNER, Mustafa (1998) *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*. TDK Yay. Ankara.

ÖNLER; Zafer (1996) Türkçede LA Zarf Eki. *Uluslar arası Türk Dili Kongresi, 1992, Bildiriler*. TDK Yay. Ankara.

ÖZTÜRK, Rıdvan (1994) *Yeni Uygur Türkçesi Grameri.* TDK Yay. Ankara.

ÖZTÜRK, Rıdvan (2007) Özbek Türkçesinde Gına Morfemi. *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II* (24–29 Eylül 2000). Ankara.

POPPE, Nicholas (1992) *Moğol Yazı Dilinin Grameri.* (Çev. Günay KARAAĞAÇ) Ege Ünv. Fen-Edb. Fk. Yay. İzmir.

RADLOVA, V.V. (1905), *Slovarya Tyurkskih' Nareçıy*, S.Peterburg'.

SAPARALI,B.; DÄVRENBEKOV,J. (1993) *Toy*. Almatı.

SAVRAN, Hülya (2001) *Kırım Tatar Türkçesi*, Balıkesir.

TAMİR, F.; ARICAN, H. (1997) *Muhtar Äwezov – Seçilmiş Hikayeler*, Türksoy Yay., Ankara.

TEKİN, Talat (1988) *Orhon Yazıtları.* TDK Yay. Ankara.

TEKİN, Talat (1994) *Tunyukuk Yazıtı*, Simurg Yay. Ankara.

TÖLEGENOV, O. (1997) *Qazirgi Qazaq Tili-Jattığuvlar Jıynağı*. Almatı.

YÜKSEL, Zühal (2005) *Kırım Tatar Türkçesi Grameri.* Ankara.

Nergis Biray

Yrd. Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı öğretim üyesi.

Adres: Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Kınıklı Kampüsü/DENİZLİ

E-posta: nergisb@gmail.com

Yazı bilgisi:

Alındığı tarih: 13 Temmuz 2008

Yayına kabul edildiği tarih: 6 Eylül 2008

E-yayın tarihi: 13 Ocak 2008

Çıktı sayfa sayısı: 36

Kaynak sayısı: 57